

СУЧАСНІСТЬ

БЕРЕЗЕНЬ 1986 — Ч. 3 (299)

**Я. Розумний: СИМВОЛ ШЕВЧЕНКА КАТЕРИНИ
В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ**

В. Сокіл: ВІКНА ВИХОДЯТЬ НА ЗАХІД

**В. Ревуцький: 40-ЛІТТЯ ПРЯШІВСЬКОГО
УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕАТРУ**

ІНТЕРВ'Ю З МИКОЛОЮ ЛЕБЕДЕМ

**ПОВІДОМЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСОВОЇ
СЛУЖБИ**

ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

«ФОРУМ»

Суспільно-політичний журнал

Квартальник. 240 стор.

Рік видання п'ятий

Річна передплата 25 ам. дол.

Редактор: Володимир Малінкович

Видає: «Сучасність»

Друкується російською мовою

Замовляти: «Sučasnist» e. V.

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

УКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА В 20 СТОЛІТТІ

1983, три томи, 1317 стор. Тверда оправа. Обкладинка Я. Гніздовського. Документи і матеріали. Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. У збірці вміщені документи від кінця 19-ого до 80-их років нашого сторіччя, які є першоджерелом для вивчення сучасної української історії.

Наклад обмежений.

Ціна 180 ам. дол. або рівновартісна їй у іншій валюті.

Для передплатників *Сучасности* — 60 ам. дол.

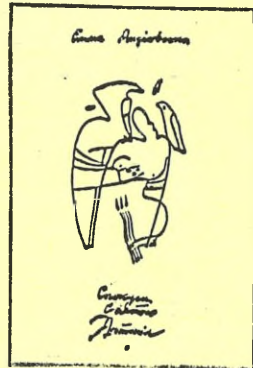
Емма Андіївська

СПОКУСИ СЯГОГО АНТОНІЯ

1985, 222 стор. Мистецьке оформлення та ілюстрації Володимира Макарєнка.

Чергова збірка сонетів Емми Андіївської складається з чотирьох тематичних циклів: «Спокуси святого Антонія», «Натюр-морти й краєвиди», «Вігіїлії» і «Циркові ідилії».

Ціна: 9 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

SUČASNIŠT

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

У США і Канаді:

NINA ILNYTZKYJ

254 West 31st St., 8th Floor

New York, NY 10001

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

БЕРЕЗЕНЬ 1986

Ч. 3 (299)

**РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ
МЮНХЕН**

«SUČASNIST» — MÄRZ 1986

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Богдан Бойчук, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Олександр Женін, *мовний редактор*.

Редакційна рада: Вольфрам Бургардт, Юрій Божик, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анжей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,
254 West 31 St., 8th floor,
New York, NY 10001

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в *Historical Abstracts*.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien
«Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: E. Zeuner, Buch- und Offsetdruckerei
Peter-Müllerstr. 43
8000 München 50

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Лавро Миронюк*: Блакитні решета.
9 *Ярослав Розумний*: Повернення символу: Шевченко-ва Катерина в сучасній українській радянській літературі.
23 *Василь Сокіл*: Вікна виходять на захід.
38 *Р. Г. Моррісон*: Австралійські птахи. З англійської переклав *Володимир Біляїв*.
40 *Володимир Біляїв*: Популяризатор української поезії.

МИСТЕЦТВО

- 43 *Юрій Старосольський*: Думки про мистецтво в Шевченковій долі.
52 *Валеріян Ревуцький*: До 40-ліття пражівського Українського національного театру.
61 *Олесь Кузишин*: Вірко Балей — піяніст і композитор.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 65 *Мирослав Прокоп*: Про український націонал-комунізм (З приводу праці Джеймса Е. Мейса).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 79 *Давид Толмазін*: Розбазарювання та виснаження водного багатства України (II).

СПОГАДИ

- 92 *Василь Витвицький*: У Генеральній Губернії (II).

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- 98 У роковини загибелі Романа Шухевича. Інтерв'ю з Миколою Лебедем. *Провів Петро Содоль*.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 104 *Українська пресова служба*: В обороні вірних УКЦ на Україні [Мовчати перед монотонністю жажливого?; Відкритий лист до Екуменічної Ради Норвезької Церкви].

СТОРИНКА ЧИТАЧА

- 109 *Дмитро Грушецький*: Дружба з «Сучасністю».

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 112 *Тарас Кузьо*: Вісті з СРСР та Східної Європи.
118 Від видавництва. Подяка жертводавцям.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 120 *Валеріян Ревуцький*. НЕСКОРЕНІ БЕРЕЗІЛЬЦІ. Йосип Гірняк і Олімпія Добровольська. — *Григор Лужницький*.
123 *Іван Безпечний*: ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ. — *Яр Славутич*.
125 Чепурне німецьке видання листів Валерія Марченка. — *А.-Г. Горбач*.
128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

БЛАКИТНІ РЕШЕТА

Лавро Миронюк

■
Опустило сонце крижмо
На рожевий куц
Обізналось яре пижмо
І на пижмі хруц.

Як тут любо! Як тут ясно!
Сонце рожу гне...
Як на світі жити красно!
Обійми мене!..

Чи не правда, любе пижмо?
Правда, любий хруц!..
Опустило сонце крижмо
На рожевий куц...

■
Ісус, Ісус!.. Голгота й смерть,
Страждань безмірних чаша вщерь,
І диво з дива — ізмертвихстання...
Чи це не спроби, не шукання?...
Од іґа вічності спастися?...

.....
Те саме знов. Тікай од себе
І знов зіходь на землю з неба —
Різдво і смерть, ізмертвихстання,
На небо вшестя, знову рай,
І знов безсмертність і всезнання,
І знов од себе утікай...
Те саме все, те саме все.
Хто іґо Бога донесе?..

Небо зорі злотом збили,
Зрешетили світ.
Дух, метелик легкокрилий,
Линь в zenit.

Злото-витої спіралі
Блакитних решет
В невітанні ночі й далі
Зоремет...

Розпавсь на порох дух космічний,
Посіявся в прірву з висоти.
О, Боже Вічний, Мозаїчний,
Уінкрустуй мене в світі!

Очима вкрай мене у зорі,
Через безмірря мною глянь
На грань останню всіх змагань,
Де сплелись в кола всі простори!

Серед ночі поторочі
Розкричались, — цить!
Там — гадючий, тут — сорочий
Сокіт аж лящить.

Серед ночі плакати хочу
Кров'ю і вогнем.
Хтось гарцює по узбочу
Вороним конем.

Хтось гарцює, зве до бою:
"Вийди з голотеч!"
Над чорною головою
Блиснув чорний меч.

Нарядили в білі шати,
Ліхтарі навкруг горять —
Тай провадять у палати
Чорні чорно спать,

Де нема зітхань, печалі...
Ах, нічого там нема!..
Лиш дріма на чорнім галі
Мати снів сама...

Люблю на зеленім горбі примоститись,
На небо дивитись, лежать і мовчать
І слухать, як трави півсонні бреньять.
Забутись — поліном в долину скотитись.
Прижмуривши очі, у прірву бабухнуть.
Затратить притомність — без руху лежать...
Хай птахи у вербах в розраді цвірчать
І трави од туги похилені глухнуть.
Прокинутись в пазусі з сонним ужем,
Вереснуть од жаху, сполохати жаби
І викликать крекіт, мов перед дощем —
Повірте, се має великі приваби...

Достигли овочі небесні,
— Небесні вишні і черешні —
В ряснім небесному саду,
Налившись в сояшнім меду.
І падають на земський низ
— Деревя — вітами униз —
Потоком сліз, корундних сліз.
На смарагдовий земський килим
Потоком пурпурово-білим,
Рубінно-пінною рікою...
Струєю срібно-золотою...
Небесні сади-виногради
На земський низ — як водоспади.

Вже виїхав з заїзду білий день,
Каштановим колесом крутиться, котиться —
І сріблом і золотом срібне, золотиться —
І вигнав у поле загони коней,
Коней злотогривих і срібнокопитих,

Овець золоторунних, овець білосвитих
На луки розквітлі півоній, лілей,
Бринить на цимбалах весь день злострунних,
Складає мелодії злотних пісень...

Хочу на небо блакитне дивитись,
Бачити поле зелене,
Сяйво зелене із сяйвом блакитним
Пить і митись —
Досить із мене.
Хочу посиніти, позеленіти,
Небо і землю покрити,
Небо блакитне і поле зелене,
Стати всесвітнім —
Досить із мене.
Хочу на сонце злотисте дивитись,
Море вогненне, надхнене.
Стати, як сонце ласкавим, привітним,
Злотом розлитись —
Досить із мене.

ПОВЕРНЕННЯ СИМВОЛУ: ШЕВЧЕНКОВА КАТЕРИНА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Ярослав Розумний

I

Аналізуючи Шевченкову поезію та прозу, помічаємо, що з усіх жіночих персонажів постать Катерини виступає з найбільшою послідовністю й закономірністю, а його героїні Оксана, Мар'яна, Марія, Ганна, Лукія й інші є її поетичними синонімами. Ця закономірність появи імені Катерини в усі періоди Шевченкової творчості вказує на те, що це ім'я служило Шевченкові поетичною маскою, кодом і формою, в які він вливав свої концепції та синтезував свої думи над минулим, сучасним і майбутнім (аналогічним у категорії чоловічих імен є ім'я Іван).

У цій статті наміряємося вказати на можливі джерела походження Шевченкової героїні, проаналізувати літературну функціональність та провести паралелі й діагоналі, якими цей персонаж рухається в Шевченка і в пошевченківській літературі, а зокрема в сучасній українській радянській літературі.

Ім'я Катерини, яке згідно з грецькою етимологією означає "добру, чисту, невинну, незайману наречену",¹ має в християнській цивілізації довгу традицію, головню в особах Катерини Олександрійської і найкультивованішої святої Домініканського чину Катерини Сієнської. В фолкльорній традиції Катерина, як і Марія, Мері, Мара, Лада, Аннемор та інші, є варіантом імені Попелюшка, що символізує доброту й працьовитість.²

В українській народній ліриці найчастіше зустрічається ім'я Маруся, а Катерина, як правило, з'являється в піснях з мотивом зведення, покритства або втечі дочки від матері. В збірнику фолкльорних матеріалів Павла Чубинського знаходимо п'ять варіантів пісні про Катю, Касю, що втекла "з ляхами",³ а на Харківщині записано пісню про Катерину, зведену й покинуту російським

1. Gertrude Jobes, *Dictionary of Mythology, Folklore and Symbols* (Нью-Йорк: Scarecrow Press, Inc., 1962), стор. 913.

2. Там таки, стор. 340.

3. П. Чубинский, *Труды этнографическо-статистической экспедиции. Материалы и исследования*, том 5 (Санкт-Петербург, 1874), стор. 908-910.

офіцером.⁴ У цьому ж збірнику занотовано пісню, яка є майже прямим перенесенням до Шевченкової поеми "Катерина", що, на думку Філарета Колесси, є самотнім фольклорним мотивом у цій поезії.⁵ Пісню про зражену Катерину знаходимо також у фольклорному збірнику Івана Франка.⁶ Це ім'я з'являється і в піснях з мотивом вбивства покриткою свого немовляти.⁷

Маркантним у Шевченка є й те, що він часто уникає загальноприйнятої фольклорної номенклатури й свідомо замінює їх іменем Катерина.⁸ Доречним у нашій дискусії може бути й те, що Шевченкова улюблена сестра називалася Катерина.

В класичній українській літературі ім'я Катерина виступає в творах Шевченкових сучасників — у "Страшній помсті" (1830) Миколи Гоголя і в драмі Миколи Костомарова "Сава Чалий" (1838).

З яких джерел Шевченко взяв ім'я Катерина, важко з певністю твердити, але, враховуючи закодований сенс, що криється в Шевченковій Катерині, можна з великою ймовірністю допустити думку, що джерело цього мітопоетичного образу України криється в покритках жертвах постоїв російських уланів по українських селах.

4. *Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии*, том 1, стор. 717; див. О. Гончар, *Українська література передшевенківського періоду і фольклор* (Київ: "Наукова думка", 1982), стор. 131.

5. Ф. Колесса, *Фольклористичні праці* (Київ: Академія Наук УРСР, 1970), стор. 172-267.

Да не гуляй, молода дівчино з москалями!
Москальчики обманщики, вони обманять:
У нову комірочку запровадять,
Вони твою русу косу розтріпають...

(П. Чубинський, стор. 303).

6. "Ци много-сь дівчат ізрадив?.."

"Ой дванайцять єм ізрадив...

А тринадцяту Катрусю".

(*Народні пісні в записах Івана Франка*. Львів: "Каменяр", 1966, стор. 139).

7. Дівчина ковалівна Катерина

Мале дитя породила,

Й у криниці потопила,

Й дерниною привалила,

З буйним вітром говорила.

(О. Гончар, *Українська література...*, стор. 132).

8. У народних піснях найчастіше виступає ім'я Маруся. Виступає, наприклад, у всіх шістдесятях варіантах пісні з мотивом "тройзілля" й дівочої зради, на основі якої Шевченко скомпонував свою баладу "У тієї Катерини". Також ім'я найхоробрішого з поклонників Катерини в цій же баладі Кіндрат у другій версії своєї балади поет замінив на Іван.

Катерина, як головний або допоміжний персонаж, виступає в кількох Шевченкових творах: в однойменній поемі (1838),⁹ у російськомовній трагедії "Никита Гайдай" (1841),¹⁰ у драмі "Назар Стодоля" (1843), поемах "Наймичка" (1845), "Була собі Катерина" (1847), в обох версіях поеми "Москалева криниця" (1847, 1857), баладі "У тієї Катерини" (1848) та в російськомовній повісті "Наймичка" (1852-1853). Поетові посилання на це ім'я знаходимо в поемі "Мар'яна-черниця" (1841), "Три літа" (1845) і в російських повістях Шевченка "Музикант" (1845) та "Близнець" (1855-1856).

Базуючися на символіці та ідеях, які вони втілюють, Шевченкові Катерини можна поділити на дві категорії або профілі. До першого профіля, який є символічним віддзеркаленням суспільних, політичних і духових реалій Гетьманської Держави 17 ст. або уособленням поетової пророчої ідеї майбутньої України, належить Катерина з трагедії "Никита Гайдай", з драми "Назар Стодоля", поем "Наймичка" й "Була собі Катерина" та наречена Марка з повісті "Наймичка". До другого профіля, що символізує Україну в політичній дійсності російської держави другої половини 18 та 19 ст., входить Катерина з однойменної поеми (1838), обох версій поеми "Москалева криниця", балади "У тієї Катерини" та "дюжя Катря" з повісті "Наймичка". Перший профіль виведений в світлих барвах барокового динамізму та романтичної піднесеності; другий змальований в чорних кольорах в дусі гротескних перебільшень.

Персоніфікацією материнського покликання та державно-творчих сил вищої козацької верстви в Гетьманській Державі є вдова Катерина, мати Мар'яни, нареченої сотника Микити Гайдая, посла гетьмана Богдана Хмельницького до польського сейму та короля Владислава, а вдова Катря ("Назар Стодоля") є уособленням побуту й психології середньої й нижчої верстви українського суспільства 17 ст. Остання є втіленням сил, що стоять на сторожі сакральності національного етосу. Її господа, надхнена романтичною поетичністю й теплою, є місцем молодіжних ве-

9. Автограф поеми "Катерина" не зберігся. Поема датована 1838 р., а надрукована в *Кобзарі* 1840 р. Писав він її з осені 1838 р. до лютого 1839 р.: М. Чалый, *Жизнь и произведения Тараса Шевченка* (Київ, 1882), стор. 31-32.

10. Автограф невідомий. Опубліковано лише третю дію в журналі *Маяк* (1842, 9), вдруге надруковано в журналі *Киевская старина* (1887, 10). Написана російською мовою. Дія відбувається в добу гетьманування Богдана Хмельницького.

чорниць, на яких сліпий кобзар — символ історичної пам'яті — розважає й повчає молодь. Героїня балади "Була собі Катерина" є поетичним синонімом відданої любові до свого нареченого, що гине в переможному козацькому поході. Катеринину особисту трагедію й щастя, з приводу смерті й перемоги, поет передає діхотомією символіки хустини. У поемі "Наймичка" молоденька Катерина, мати двох дітей, красуня, яку "хоч за гетьмана віддавай", відображає ідеальну материнську й людську любов та Шевченків ідеал завершеної родинної клітини: батько-мати-дочка-син. Остання в цьому профілі — молоденька дочка шанованого роду, любов Лукіїного сина Марка в повісті "Наймичка". На тлі духово занепалого українського суспільства другої половини 19 ст. з'являється невинно чиста красуня Катерина — алегорія Шевченкової романтично-пророчої візії майбутньої України.

Провідний тон першого профіля Катерини — наскрізь світлий, позитивний і творчий, як і доба, яку він відображує. Це символ здорових політичних і соціологічних стимулів, що характеристичні для будь-якого вільного суспільства. Поет накреслював цей профіль не лише крізь призму творчого барокового неспокою й романтичної піднесеності, але й крізь призму критичного інтелекту, тому цей профіль Катерини не вийшов штучно кольоритним і романтизованим, а органічно суцільним і, згідно з правилами соціально-психологічних процесів і мистецького почуття міри, вмотивованим.

Персонажі другого, темного профіля Катерини, втілюють епоху, в якій гідність Катерини деградовано до рівня наймиччиної ментальності й морального упадку. Підвладне становище Катерини породило в її природі комплекс легковірного захоплення чужим ("Катерина"), безкритичності до панівної сили й непошани до себе ("Москалева криниця", 1847), покірності й рабської психології ("Москалева криниця", 1857), несвідомості свого становища, пасивності, податливості й безпринципності ("Наймичка", 1852-1853) і свідомої зрадливості ("У тієї Катерини").

Основним варіантом цього профіля є Катерина з однойменної поеми. Це поетична синтеза всіх заманутих, зведених і покинутих російськими офіцерами невинних сільських красунь. З мистецького погляду цей персонаж найзаокругленіший і психологічно найумотивованіший. Поет аналізує його з двох площин — серця й розуму. На емоційному рівні Шевченко співчуває своїй скривдженій героїні, однак, на інтелектуальному рівні оскаржує її в зраді. Він осуджує Катерину за її сліпе захоплення й наївну довірливість, що дозволила підлесливому й нечесному чужинцеві сплямувати її дівочу чистоту й гідність; за її легковаження моральним громад-

ським кодексом і за готовість замінити його чужим, а головню за непослух ученню й пересторогам матері — носія національного етосу.

Оддячила! ... Іди ж, шукай
У Москві свекрухи!
Не слухала моїх річей,
То її послухай!
.....
Доню моя, доню моя,
Дитя моє любе!
Іди од нас...¹¹

Цим драматичним епізодом материнської кари за гріх починається Катеринин шлях у покуту, смерть і в українську літературу, як алегорія скривдженої чужими силами Шевченкової нації.

Є різкий спад у Шевченковому зображенні темного профіля Катерини після його конфронтації з реальною Україною в 1843-1845 роках. Тоді як вищедискутований образ Катерини, складений у Петербурзі, стоїть на границі романтичного й реалістичного малюнку, його наступні варіанти цього профіля виконані за моделями чорної дійсности. Катерина з першої версії "Москалевої криниці" йде не за покликком свого наївного серця, як її двійник з петербурзької "Катерини", але, покинувши свого чоловіка, наймита Максима, добровільно йде за москалями. Її, "стрижену" й "безсоромну", символ повної духової проституції українського суспільства сорокових років, водять вулицями Умані, і, вкінці, вона, знеславлена, топиться. Над деталями цього портрету поет не зупиняється, але вмотивовує Катеринину поведінку персонажем наймита Максима, що є поетичним синонімом її персони. Максим — це живий відбиток тодішньої громадської атмосфери й філософії інтелігентних верств підросійської України, її покріпаченої ментальности, що, стративши всі вищі вартості, всеціло повернула свій зір у безтурботне існування. Вершком Максимового щастя є парадне ношення "срібного хрестика", принесеного з царської війни в заміну за одну ногу; накладання пудрованої коси на французько-російський манер; святочне вживання вивчених на війні російських слів і регулярне вчацання на церковні богослуж-

11. Практика прогнання дитини в такому випадку була незвичною. Коли в розмові з Шевченком П. Попов сказав, що ледве чи такий факт в його поемі "Катерина" правдоподібний, Шевченко відповів, що був такий випадок; див. Ю. Івакін, *Коментар до "Кобзаря" Шевченка. Поезії до заслання* (Київ, 1964), стор. 37.

бі. В вільні від богослужб дні Максим копає криницю на роздоріжжі, щоб утомлені мандрівники воду пили й молилися за його гріхи. Освічені верстви, заплещивши "письменні очі", сидять у чаді апатії і псевдонігілізму.

В повісті "Наймичка" образ Катерини доведений до гротескних форм. Це "дюжая Катря", служниця, алегорія продажности, що, підкуплена російським офіцером, допомагає йому вдруге "зламати" "вперту хохлушку" покритку Лукію, яка, як і багатий хutorянин козак Яким Гирло, є синонімом "дюжої Катрі". Гирло, спочатку чесна людина й принциповий ворог "московської хитрости", у висліді впертої настирливости "мисливця", російського офіцера, піддається останньому, ставши його прихильником. Цинізм цього здруження в тому, що ставлення офіцера до Гирла постійно принизливе й грубе, чого Гирло нездібний помітити й виявити бодай якесь почуття образи. Такими ж прикметами відзначається Лукія. Коли цей же офіцер за її вагання йти за московським гарнізоном ударяє її в лице, вона спромоглася тільки на покірне питання: "За що ж він мене вдарив? Що я йому вчинила? Сина привела..." й гірко зі своїм немовлям заплакала. Цей покритський комплекс доводить Шевченка до відвертого оскарження своїх жертв: "Новина, ваш проклятий ідол новина, перед яким ви кладете все, часто честь, і за нею своє безталанне життя. Ніякі кроваві драми вас не навчать".

Колективним синонімом "дюжої Катрі" є суспільність, для якої поява нових покриток стала тільки звичною новизною й не викликає ні протесту, ні співчуття молоденьким жертвам офіцера. Провід цього суспільства перейшов до рук дяка й попа, що розважають зведника, а діяпозон мислення й святкових розмов цих духових провідників не виходить поза побутовщину й бездушне скандування біблійних сентенцій. В цій повісті, більше ніж у будь-якому тут дискутованому творі, Шевченко зосереджується на духовій відмінності українського і російського світів, указуючи на їхню побутову, культурну й психологічну несумісність.

У другій версії "Москалевої криниці" Катерина символізує страх, який вкінці стає причиною її власної смерти й смерти її дітей. Синонімом Катерини, як і в першій версії поеми, є її тихий, ласкавий, працьовитий чоловік Максим, на якого й "собаки в селі не гавкають". Це символ непротивлення злу й служіння чужій силі. В цій версії поеми помітне нашарування нових комплексних прикмет на психіці Максима й його середовища. У першій версії Максим сам копає криницю — символ побутового благополуччя, а в другій версії поеми йому вже допомагає громада. В першій версії Максим садить дуба біля криниці, а в другій — ставлять

хрест, символ добровільно взятого на себе терпіння або й смерті. В першій версії Максим непомітно вмирає коло своєї криниці й діти знаходять його, а в другій, за покірне служіння насильству й за пасивність, "варнак", як біблійний Каїн, топить "благородного" наймита в його ж криниці. Іронія і гротеск використані в поемі з такою мистецькою тонкістю, що навіть дехто з новочасних критиків тут і в Україні не помітив придушеного поетового сміху над своїм героєм.

Останній варіант темного профіля — це Катерина в баладі "У тієї Катерини", побудованій на сюжеті народної пісні про дівочу лукавність і зрадливість. В народній пісні героїня завжди обіцяє одружитися з тим, хто для неї "тройзілля" дістане, але ніколи обіцянки не додержує й одружується з іншим поклонником. Шевченкова Катерина посилає трьох хоробрих запорожців, між ними найхоробрішого Івана Ярошенка, визволити її "брата" з неволі. Двоє з них гине в цій виправі, а Ярошенко приводить визволеного, який виявляється не братом її, а коханим. За цю зраду Ярошенко вбиває Катерину.

В вищенаведених прикладах темного профіля помітний цікавий феномен еволюції в громадській психології. В першій стадії підневільного становища Катерини, в однойменній поемі, існує конфлікт між Катерининим гріхом і родинно-громадським етосом, який кінчиться карою за переступлення Катериною традиційної законности. Натомість, у наступних Шевченкових творах — повісті "Наймичка" і першій версії "Москалевої криниці", що відображують поступовий занепад громадської відпорности й моралі, — конфлікту, осуду й кари за Катеринину поведінку вже немає. Мотив опору й кари повертається щойно в другій версії "Москалевої криниці" та в баладі "У тієї Катерини", що свідчить про поступове зростання громадської свідомости й народження здорових стимулів в українському суспільстві половини 19 ст.

В цьому розділі ми розглянули десять варіантів Шевченкової Катерини, які віддзеркалюють колективні психологічні, соціологічні й духові процеси в українській історії перед-Шевченкового й Шевченкового періодів. Варіанти світлого профіля Катерини символізують вільне суспільство й його творчі початки, варіанти темного профіля є уособленням невільного суспільства з його деформованим обличчям. Любов і довірливість Катерини настільки органічні для її натури, що вона нездібна збагнути суть зла й у першій зустрічі з ним стає його жертвою. Сила любови Катерини є, водночас, її прокляттям і спасінням. З одного боку, вона затемнює Катерини розсудок і веде її до упадку, а, з другого боку, ця ж любов, що виявляється в Катерининому відданому піклуванні про майбутнє свого нащадка, забезпечує її тривання й "спасіння".

Маючи глибоке коріння в національному мисленні, Шевченків символ образу Катерини прийнявся на українському літературному ґрунті й набрав особливої популярності в найновішій українській радянській поезії.

Вже в ранньому етюді Миколи Хвильового "Життя", в якому виступає Катеринин синонім Оксана, є пряме посилення на Шевченкову героїню. Автор іронічно підказує читачеві, що його Оксана могла уникнути свого покритства, якби читала *Кобзаря* й знала Шевченкову Катерину, але вона — неграмотна. Існує повний паралелізм теж між сюжетом і символікою Шевченкової поеми (1838) й етюдом Хвильового. Різниця тільки в деяких деталях, які Хвильовий підсучаснив. Батьки Шевченкової Катерини перестерігають свою доню в саду з москалем не ночувати, натомість, заляканий парубками батько вродливої й принадної Оксани, намовляє її "носувати в клуні"; кохання Катерини "зеленіє" в нічному садочку, а кохання Оксани відбувається в клуні з "торішньою соломою". Обі йдуть за сліпим зовом серця, наївності й добродушності, мріють про обіцяне нове й вірять своїм зведникам навіть тоді, коли ці їх покинули. Першу зводить панівний чужинець, якого ніхто не любить; другу зраджує доморослий представник нової влади, комуніст з сусіднього села, Мишко, якого теж ніхто не любить. В Шевченковій поемі Катерину супроводжують символи минулого: "дуби з Гетьманщини", а в Хвильового — "гетьманський ліс", Гоголь, татари, Карло XII, Мазепа, Махно, як символи парадоксів на тій землі. Вкінці, Катерина з байстрам на руках іде шукати свого милого в Московщину, а Оксана з байстрам в утробі йде за своїм у Полтаву.

Подібними й "абсолютно від Шевченка" взятими є Катерина в оповіданнях Василя Стефаника "Гріх" (Касіяниха) й "Мати". В першому оповіданні Катерина ще підліток, вона несплямована, "дуже розумненька і чемна". Її мати привела на світ "московського байстряка", що як "пажерливий змія", припавши до її грудей, витягає з неї всю її "жіночу честь" і ще "всю кров витягне". В оповіданні "Мати" вродлива молодиця Катерина зраджує свого чоловіка з російським офіцером-паном. В обох оповіданнях зрадниці — молоді заміжні жінки, мають законних дітей, а їхні чоловіки на війні.

Стефаник не входить у суть обставин, які довели до зрад, але зупиняється на їхніх наслідках — психологічних драмах Касіянихи ("Гріх") та Катерининої матері ("Мати"). Конфлікт в обох оповіданнях проходить у психологічній і морально-етичній площинах. Тягар і відповідальність за зради лежить на жінках-зрадницях і на їхньому доквіллі. В оповіданні "Гріх" конфлікт відбува-

ється між сумлінням і сплямованою жіночою честю Касіянихи, між нею — жертвою гріха і Богом, що "відібрав їй розум" і дав "принуку до гріха", але відібрав силу "змити гріх". Це, врешті, бунт грішниці проти байдужості її роду й громади, яким "легко нести ганьбу". Касіяниха сама накладає на себе покуту й іде з байстрам у невідоме, щоб змити свою провину. В другому оповіданні трагедію перенесено на матір, зганьбленої розпустою дочки Катерини. Щоб очистити гріх дочки, мати бере з рук Бога право карати й сама здійснює акт суду над своєю дочкою, змушуючи її відібрати собі життя. В обох оповіданнях Стефаникова громада позбавлена почуття стиду, гідності та наділена рисами хамелеонства. За зраду Катерини громада докоряє матері, але коли ж мати карає свою грішницю, та ж громада обертається проти неї. "Дикі звірі", каже вона, "підховаю її дитину, то піду за нею". Отож, героїні Стефаника й Хвильового є символічним продовженням Шевченкової Катерини темного профіля.

Продовженням світлого профіля є Катерина Степана Тудора¹² й Катерини Сави Голованівського. В першого вона символ "визволеної" землі, а в другого відображує відродження сил.

Голованівський написав два вірші-балади й драматичну поему, в яких центральною є постать Катерини. Дія драматичної поеми "Катерина" (*Драми*. Київ, 1958) відбувається в час першої стадії колективізації українського села (1929-1930), але є в ній натяки на великий штучний голод в Україні 1932-1933 років. Покинута своїм чоловіком, сином сільського багача, що в висліді своєї слабосильності та соціальних парадоксів епохи відбирає собі життя, Катерина-вдова знаходить у собі приглушені сили й намагається зупинити введenu урядом ревізицію збіжжя в селян. Як і в Шевченка, в неї підростає син Іван, який теж є її надією. Глом балади "Катерина" (*Близьке й далеке*. Поезії. Київ, 1948) є події Другої світової війни. Тут Катерина, казкова постать з прикметами багатира з давніх билин, з'являється в вигляді молодої-нареченої, що приносить людям надію, або, як месниця, карає ворогів за кривду і смерть. В іншому вірші "Балада про Катерину"¹³ вона в боротьбі над кручею перемагає свого ворога й сама гине, "подолавши смерть".

В українській радянській літературі шістдесятих років Шевченків символ набирає значної популярності. Як головний персо-

12. Степан Тудор, "Пісня Катерини" (уривок), *Україна. Збірник нарисів* (Київ, 1967). Вірш написаний 1939 р. з приводу прилучення Галичини до Української РСР.

13. Сава Голованівський, "Балада про Катерину", уривок з поеми "Подвиг над кручею", *Твори в трьох томах*, т. 1 (Київ: "Радянський письменник", 1961), стор. 174-176.

наж Катерина виступає в кіноповісті Олександра Довженка *Поема про море*, поемі Миколи Вінграновського "Золоті ворота", в поемах Василя Голобородька "Катерина" й "Україна на сцені", в віршах "Катерина" Леоніда Кисельова та "Шевченкова Катерина" Івана Драча.

В Довженковій кіноповісті Катерина, як і в Шевченка, працює й чесного роду. Її мати гине від рук "фашистів", а батько — відданий праці голова колгоспу та сумлінний член своєї громади. Катерина, на відміну від Шевченкової, освічена ("десять клас") красуня, скромна "гордість цілої громади". Її характеристичні риси — "любити й бути любимою" й прагнути до щасливого материнства — типові для кожної дівчини. Довженкову Катерину, як і Оксану Хвильового, знеславлює не чужинець, а "свій", "красень з мозком інженера і совістю клопа", комсомолец Валерій Голик. Він людина "не так розумна як розсудливо хитра", в якій на місці таланту розвинута "настирливість" і "пробивна сила". Свій успіх він завдячує особистим здібностям лукавого ораторства й нахабности. Це продукт нової дійсності й чужих сил минулого та сучасного, аморальний і безідейний кар'єрист і бюрократ, уособлення кари за національну байдужість, що вбила в народі силу й хотіння очистити себе від історичного гріху. Довженкові герої знають, де криється джерело кривди, але їм бракує відваги його назвати. Над Голиком нібито чинять суд за зневагу Катерини, але його судді — люди "неясного профіля" й Голикового минулого. На символічному похороні Катерини, що з сорому відібрала собі життя, виголошують нещирі завчені промови й "тільки кілька молодих дівчат і літніх жінок ... тужать тихо й жалібно ... Така інертна сила умовности", — обурюється Довженко.

В *Поемі про море* відбувається конфлікт між Катериною — символом "етичної пристрасти" та Валерієм — символом "тваринної пристрасти". Переможена, знеславлена й покинута Катерина знаходить собі місце в гуртку "літніх жінок", а Валерій, персоніфікація нової, назовні блискотливої, а всередині порочної ідеї, продовжує чарувати й зводити довірливих і безкритичних Катерин. Суспільство, що породило й плекає Голиків, теж безвільне й залаккане й тільки з уст Катерининого батька на її "похороні" проривається розпачливе "Хто він?" Але це не протест, а тільки безсильне питання й, поставивши його, той, що питає, знову замкнеться в собі.

Наче відповіддю на *Поему про море* є поема Вінграновського "Золоті ворота". Відмінне, однак, в обох авторів жанрове й стилістичне трактування теми Катерини. В *Поемі про море* помітне сплетення реалістичного з сюрреалістичним, а в "Золотих воротах" — реалістичного з абстрактним. В Вінграновського — це колаж

внутрішніх монологів ліричного героя навколо візії нової Катерини й майбутнього ідеального суспільства. Ліричний герой "Золотих воріт", антипод Голика, намагається захопити простакувату Катерину новими ідеалами, що в поемі збігаються з ідеями етичного соціалізму й комунізму, але вона на всі його екзальтовані заклики й прохання відповідає мовчанкою, хвилюванням і тривогою. Обурений герой засуджує Катерину за її слабкість, боязливість, наївну цнотливість і закликає активно сприйняти вимоги нової доби.

Мало, Катерино, бути чесним.
Мало, Катерино, бути добрим.
Треба, Катерино, ще творить
І добро, і чесність, Катерино.
.....
Для грізних днів і душу треба грізну.

Конфлікт у поемі Вінграновського підсилений великою любов'ю героя до Катерини, тому він поляризований і стилістично, і жанрово, переходячи від інвективи до екстенії, сповіді й найліричнішої оди героя:

... моя зірнице, перепелице,
моя зорено, моя зоря...
тобі водиці я із криниці,
тобі кохання мої моря...

В епілозі герой показує Катерині над обрієм степу свою візію "золотих воріт", що ведуть у нову, морально очищену епоху, створену поетовою вірою та прагненнями, але Катерина стоїть поруч свого поклонника непорушно й мовчазно. Конфлікт, отже, розв'язано тільки в сфері мрії, бажання й віри.

Голобородькова поема — це колаж Катерининих доль і трагедій від Шевченка до сьогодні. Композиційно її тему розв'язано за схемою фуги, що пов'язує алогічну послідовність епізодів поеми. Вся поема втримана в речитативному стилі, з майже виключним застосуванням алегорій, символів і сновидінь. Головна теза Голобородькової фуги викладена в семирядковій експозиції:

Поміж стільців, розкиданих на площі,
поміж яблук, розсипаних на снігу,
поміж порожніх автобусів на вулицях,
іде Катерина
і ніяк не вибереться з цього лябіринту.
На плечах чорні птиці,
чорні птиці печалі.

Ця наскрізь сюрреалістична картина символікою заряджених і

логічно несумісних елементів і ситуацій відображує чорну безвихідність сучасної Катерини.

Тема поеми розвивається в чотирьох частинах-голосах, у яких Катерина виступає як сестра ліричного героя, покритка з байстрам на руках, дівчинка з "березневого осоння" та наречена ліричного героя. В першій появі це героєва піклувальниця й берегиня. Її молоде щастя переривають "чорні птиці печалі", які доводять її до самогубства. В другій появі, з байстрам на руках, вона як Богородиця мандрує пеклом терпінь свого зведеного народу. Втретє вона з'являється героєві в вигляді весняного проліска, що, перебувши зимові сні й лихоліття, знову зацвів. Між героєм і пролісковою дівчинкою народжується велика любов, і вони стають нареченими. Найдраматичнішим є четвертий епізод поеми — весілля наречених. Він складений зі сновидінь і гротескних до меж макабричності й хамелеонства метаморфоз облич весільних гостей; сцена повна жаху й божевілля.

А посередині котилась хлібина,
яка раптом стала видовжуватися в домовину
з паперовими квітами,
а в домовині я побачив тебе, Катерино...

Після кожної нової появи Катерини лейтмотивом проходять рядки, що надають цим алогічним фрагментам стилістичної єдності й траурної тональності:

Чорні птиці звели свої гнізда в мої очах
чорні птиці щебечуть в моїх очах
чорні птиці застять світ своїми крилами.

В кінці поеми всі постаті Катерини зливаються в один образ. Катерина з людськими атрибутами зникає, а героєві з'являється її тінь, всюдисуща Печаль "з чорними птицями на плечах". Вона приходить будити його до чину, набиратися від нього сил для безсильних і кличе його піти в "маленький кружечок сонця в високості".

Катерина виступає також у Голобородьковому вірші "Україна на сцені". Це пародійне дійство можна умовно розподілити на два акти. В першому акті Україна зображена в вигляді "лялькових козаків", у яких ніколи не було ні "братів", ні "матері". Вони, як вихор, матнями сцену замітають і грамофонними голосами "гайвороння, що над ними, як хмара чорна", наче лякають. В другому акті на кону, як "синя річечка", з байстрам на "синеньких руках", з'являється Катерина. Збентежена, вона хотіла б його втопити "в морях", алеж моря "висохнуть"; а над нею паперова калина схилилася, як два крила впалого ангела. Розгублена, вона шукає захис-

ту в людей, але людей нема, лише "глядачі", що дивляться на видовище й нагороджують акторів лялькової трагедії "мідяками оплесків"; розгублена й безпомічна Катерина "зникла у люстровій ночі".

Поема залишає враження оспалости, театральности й профанатії. Скрізь обірвано живе коріння й перетворено в водевіль без тіні щирости й сакральности, що й нагадує чорний профіль Шевченкової Катерини.

Як і в Голобородька, провідним мотивом вірша Кисельова є колективний гріх байдужости, втоми й летаргії. Тінню смерти блукає Катерина засніженими полями, несучи сина до свого народу, але нема кому їй допомогти. В той час як "Шевченкова Мадонна" "з дитям притнутим до грудей" знаходиться на порозі зникнення в "сніжному небутті", її піїти квілять про "дівочу цноту, про калину". Як не зворушує Голобородькових "глядачів" доля Катерини, якій нема з ким поділити своїх мук, так само байдужі глядачі Кисельова, що втратили, як і в часи Шевченка, свідомість своєї страшної реальности.

В Драчевому вірші "Шевченкова Катерина" має дещо відмінніший підхід до Катерининої проблеми. Поет відкидає доцільність скорботних і заспокійливих слів. Щоб хоронити Катерину від зрад і духового каліцтва, від розпачу й "ножа яничар", потрібні "полум'яні серця", а Катеринин гріх Драч очищує невинною усмішкою її нащадка:

На ніжки зіпнеться дитина,
А ти на неї спогляни,
Чи ця посмішка пелюстина
Не звище вічної вини?!

Драч наче перекликається з Шевченковим: "ти ангелом прекрасним, ти своїм сином спасенна" ("Наймичка").

В кінцевій строфі Драч підносить Катерину до сану "Музи" й "української Беатріче". Є, очевидно, концепційна паралеля між Шевченковою Катериною з однойменної поеми й Беатріче з *Божественної комедії* Данте. Героїня Данте є уособленням божественного знання, а Шевченкова — великого терпіння. Перша — це поетичний синонім інтелекту, друга — серця. Обидві були найбільшим джерелом надхнення своїх творців.

То ж іншу музу не накличеш,
Бо по віках, як по горбах,
Йде українська Беатріче
З морозом допі на губах.

В остаточному підсумку можна сказати, що всі персонажі Шевченкової і по-Шевченкової Катерини в українській літературі

рухаються тими самими діагоналями й творять тематичне й символічне замкнуте коло. Кожний з них містить у собі чорний або світлий зміст своєї епохи або поетичну візію майбутнього. В більшості обговорюваних Шевченкових творів жіночі й чоловічі персонажі є доповненням або поглибленням схематично накресленого образу Катерини; надають йому яскравіших соціологічних і психологічних контурів, отже, є Катерининим поетичним синонімом, зберігаючи одночасно свою мистецьку завершеність і індивідуальність. Шевченкова Катерина — це не лише витвір ума великого поета, але й тонкого політичного мислителя й історіософа.

Персонаж Катерини, що повертається 120 років пізніше в українську літературу, відіграє ту ж роль, що й героїня її творця. В найновішій українській літературі її синоніміку поширено абстрактними й алегоричними якостями Тривоги, Сумління, Печалі, Мадонни-Пієти, Музи й Беатріче. Сучасна Катерина має всі атрибути, щоб стати модерною версією старовинної української Берегині; вона бідна, любляча, страдниця, молода й іконно гарна, значить, має атрибути реальної постаті, з якими можна ототожнювати себе, має абстрактні атрибути, які можна обожнювати. Вона стала мітопоетичним синонімом двох найголовніших людських потреб — землі-батьківщини й покровительства.

БСФЖ

"НЕУ

Р

ВІКНА ВИХОДЯТЬ НА ЗАХІД

Василь Сокіл

I

Через високий паркан червоно-цеглястого кольору видно лише верхівки дерев фруктового саду та бляшану покрівлю будинку. У ворота, ба навіть у хвіртку чималенького розміру, нелегко пройти до цієї затишної, розташованої поблизу тихого моря садиби. Й зовсім не тому, що ворота та хвіртка завжди замкнені, а вхід пильно охороняє грізний Полкан. Господар садиби Федір Семенович Осадчий ніколи не відзначався гостинністю й навіть в роки свого процвітання мав обмежене коло приятелів. За останній же час, коли це коло друзів розсипалося, йому взагалі мало з ким хотілося зустрічатися.

Однак, наше бажання бодай на мить зазирнути за чавунні ворота та глянути, як нині живеться колишньому секретареві обкому, таке велике, що ми не будемо чекати на спеціальне запрошення й за допомогою випробуваного в літературі способу, що дає змогу все спостерігати й водночас лишатися невидимим, сміливо ввійдемо на подвір'я садиби Федора Семеновича Осадчого.

Господаря, сподіваємося, не зв'яже наша присутність. Ми певні, що він поводитиметься цілком вільно й не зважатиме на наші коментарі, які ми зрідка даватимемо, й то переважно для нас самих.

Насамперед, обдивимось навколо. У густих заростях дерев бачимо будинок. Впадає в очі, що він постав не відразу, а, ніби кристаль у розчині солей, невпинно нарощувався з усіх боків і поступово більшав і більшав. Це помітно й у різниці будівельного матеріалу, й у характері архітектури окремих деталей, зокрема другого поверху та зимової веранди. Подвір'я досить просторе. Зліва літня веранда, — на ній стіл, плетені крісла, мольберт, запнутий полотнищем.

А от і господар дому. Східцями з хати спускається Федір Семенович. Широкоплечий, огрядний, він ступає важко, на ходу одягаючи темносіру військового покрою куртку, яка в свій час вважалася уніформою керівних діячів. За ним поспішає Валентина Іванівна, дружина господаря, невеличка на зріст жінка, у простенькому платтячку. В руках несе, мов на тарілці, кашкет чоловіка.

— Ти б, Федю, легше одягся, — турбується, — упрієш у куртці... Та ще в чоботях...

— Нічого, хай, — бурчить Федір Семенович. — Принципіально!.. Може, хто там забув, ким я був.

Він дразливо мотає головою. Дружина намагається заспокоїти:

— Ти вже не дуже там хвилюйся, стримуй себе... І швидше повертайся. Сьогодні ж такий день...

— Ще б пак, велике свято! — перебиває чоловік. — Краще б сходили на виноградник. Давно пора з урожаєм розквитатися. Льоня, здається, знайшов покупців.

— Як? Увесь виноград продати?

— Вистачить і нам. По саму зав'язку. Вродило дай Боже... А де це Володька? Він сьогодні працював?

— Зранку й досі біля того холодильника... І нащо ото вся затія?

— Базикаєш бозна що!

З-за воріт почулися нетерплячі гудки машини. І в ту ж мить басом з боку саду озвався Полкан.

Валентина Іванівна заметушилася:

— От бач, це вже Надюша та Льоня приїхали... Полкан, на місце!

Федір Семенович пробує відчинити ворота для машини зятя, але вони не відчиняються.

— Це, мабуть, знову Володьчині витівки! — гнівається. — Та вгамуй ти його! Пішов геть! На своїх розгавкався!.. — і, відхиливши хвіртку, запрошує: — Заходьте. Машина хай там постоїть. Щось Володька накоїв з ворітьми...

З оберемком пакунків ледве пролізла у хвіртку Надя, дочка Осадчих. Звалила принесене на лаву й важко сіла.

— Ху-ух! Поздоровляю, таточку, з днем народження. Візьми від мене подарунок... Здрастуй, мамочко... Ху-ух! Я така обурена! Уявіть собі, заходимо ми з Льонечкою в продуктовий магазин, в отой, що без продавців, самообслуговування. Нічого не взяли. Виходимо, а нас на дверях зупиняє контролер і каже: "Покажіть, що у вас у сумці". Ви подумайте, яке нахабство! Йдемо до комунізму, а нас на кожному кроці зупиняють, перевіряють!

— Ти, Надюсь, не звертай на це уваги, — заспокійливо говорить Леонід, входячи з пакунками. — Вони ж, оті контролери, для цього там і поставлені. Треба ж їм щось робити — гроші платять... Чи не так, Федоре Семеновичу? Вітаю вас, дорогий мій тестю! Бажаю вам усього на власний вибір! До ста літ вам! І приміть подарунок від мене та від усієї, так би мовити, обласної кооперації — шеврові чобітки. Щоб ви в них і до комунізму дійшли!

Дотеп Леоніда розвеселив Федора Семеновича:

— Молодець, — посміхнувся він. — Спасибі... — Віддав чоботи дружині. — На, сховай, хай будуть про запас. — Одвів набік Леоніда. — Розкажуй, що в тебе.

— Їздив. Знайшов. Голова трохи пом'явся, а потім згодився.

— Про ціну домовився?

— Аякже! Наш, комерційний, кооперативний тариф.

— Хай тільки швидко діє. Ситуація створилася непевна.

— А що саме?

— Потім розкажу.

— Взагалі, Федоре Семеновичу, можете спокійно спати. Голова той казав — надішлю людей, за день-два зберуть ваш виноград і відвезуть на нашу базу. Й увесь клопіт... Він ще питав про курчат...

— Про курчат іншим разом, — махнув Федір Семенович і рушив до воріт.

— Ви куди? Далеко? Може, підкинути?

— Знайдеться кому й без тебе підкидати, тільки держися! — зі злістю прогув Федір Семенович і вийшов, торохнувши за собою хвірткою.

— Куди це він, Валентино Іванівно?

— В райком викликали раптом.

— В такий день? — знизала плечима Надя. — Що тому райкомові треба?

Леонід поблажливо посміхнувся:

— А що? Може, привітати з днем народження побажали. Шістдесят п'ять — це не дрібничка! А до того батько твій скільки років беззмінним членом не тільки райкому був...

-- А все таки неприємно, коли тебе кудись викликають.

— У тебе, Надюсь, зовсім невірна думка про теперішній стиль роботи керівних організацій, — поблажливо сказав Леонід. — Потвоєму, там все ще сидять бездушні люди, що тільки й знають милити нашому братові голови... Ні, не та епоха... От, будь ласка, нещодавно викликають мене в міліцію. Та ти не лякайся, не в обехаєс! Знаєш, чого викликали? Щоб вручити подяку за зразкову роботу дружинників. Я їх організував. Ух, і хлопці ж! Звірі! Такий порядок на нашій вулиці навели!.. Валентино Іванівно, там у машині є ще речі... Ходімо внесемо...

Надя, лишившись сама, перенесла пакунки на літню веранду й почала їх розпаковувати. Її увагу привернув Євген, що увійшов з етюдником у руці. Він пройшов повз неї, навіть не глянувши.

— Чому не здоровкаєшся? — зупинила його Надя.

— А! Це ти, сестричко? Привіт. Ти пробач, але я тебе останнім часом мало не щодня тут бачу, на батьківській дачі.

- І це тебе стурбувало? Дача така ж моя, як і батьківська!
- О! Цікава заява! Що ти маєш на увазі, люба сестричко?
- Не твоє діло, любий братіку! Не маю бажання з тобою на цю тему говорити. Йди собі... Он тобі твоя Марія бриль несе...
Єсть, капітане?
- А чому б і ні? — з нарочитою підкресленістю відповіла Марія, входячи з солом'яним капелюхом у руках і віддаючи її Євгенові. — Прошу вас, капітане!
- Євген узяв капелюх, попрямував до хвіртки і раптом згадав:
- Забув узяти стільчик... Марієчко, будь ласка...
- Єсть, капітане, принести стільчик!.. Пробач, Надю, я забула поздоровкатися з тобою.
- Здрастуй, здрастуй, — мило всміхнулася Надя. — Сьогодні взагалі на мене не звертають уваги.
- Чому? Ти сьогодні така шикарна! — похвалив Євген. — Правда, Марійко?
- Звичайно, їй личить барвисте вбрання, — погодилася Марія, виходячи.
- Євген оглянув з усіх боків Надю:
- Справді, такий костюмчик! Це що, з Італії привезла?
- Подобається? Може, намалюєш мене? Хоча, правда, ти малюєш виключно Марієчку!
- Ні, просто ти не викликаєш у мене надхнення... До речі, ти не збираєшся цього року в країни Сходу?
- Надхнення привезти?
- Ні, тропічний шолом, з пробки. А то цей пасічницький бриль... Соромно вже в ньому...
- Прошу вас, капітане! — Марія внесла стільчик.
- Євген ґалянтно вклонився, беручи стільчик:
- Я зворушений вами, мадам... На все добре, я пішов!
- І не совісно? — кинула Надя. — Хоча б заради батьківських іменин сьогодні відмовився від своїх "творчих" прогулянок!
- Люба сестричко, — манірно відповів Євген. — Ти зовсім не розумієш, що таке натура, що зникає. Сьогодні вона ще може бути, а завтра її вже нізащо не знайдеш. Вона зникне, втече з очей. Учора я лише на кілька хвилин пізніше вийшов на свої, як ти кажеш, прогулянки — і нічого не міг подіяти — чарівна мить щезла, мов дим... Але сьогодні вона від мене не втече. Ах, такий чудовий осінній день!
- Виходячи, помахав рукою:
- Будь здорова, моя мила, не журися, я швидко повернуся...
Єсть, капітане?
- Єсть, капітане! — повторила Марія.

Надія довго й пильно дивилася на неї, потім, посміхнувшись, сказала:

— А раніш у тебе це звучало трохи інакше...

— Що саме?

— "Єсть, капітане!" З'явилася нова інтонація.

— При чому інтонація? Просто звичка... Ти ж називаєш свого Льонечку "Лапонькою". А я, бач, капітаном.

— Це чудово! — вигукнула Надя. — Капітан Євген Осадчий веде сімейний корабель уперед крізь шторми та бурі! А ти, Марійко, хто? Звичайнісінький пасажир на ньому, адже так? А на своєму кораблі командує я!

— Хай тобі щастить, — сказала Марія. — Краще ходімо посуд принесемо.

— А ці покупки віднесіть на кухню, — нагадала Валентина Іванівна, вносячи з Леонідом нові пакунки.

Коли Надя з Марією вийшли, Валентина Іванівна сказала:

— Очевидно, стіл поставимо тут, біля веранди.

— Чи не занадто відкрите місце? — зауважив Леонід.

— А ми від сонця завісимо.

— Я не про сонце... І взагалі тут слід було б зробити постійну заслону від вулиці.

— Можливо, в цьому не буде потреби, — мов сама собі, тихо промовила Валентина Іванівна.

— Що? Як ви сказали?

— Я кажу — хтозна, чи ми тут і далі житимем...

— Нічого не розумію.

— Тільки під секретом, Льонечко... Знову пішли всякі чутки про дачі...

Леонід зареготав:

— Скільки можна! Нема чого їм робити! Знову про дачі!.. А чого це, власне кажучи, може вас турбувати? Хай собі говорять... Ви що, спекулянти, ворюги? Федір Семенович — трудяга! Скільки літ у поті лиця! На яких постах! Як гримів!

Валентина Іванівна скрушно махнула рукою:

— Як на пенсію випроводили Федора Семеновича, тепер ніхто про колишні заслуги й не згадує...

— А що ж конкретного хочуть від нього?

— Прямо не кажуть. Ведуть розмови. Сьогодні новий секретар райкому хоче зустрітись.

— Ясно! Битимуть на свідомість! — злісно кинув Леонід. — Демагоги! А до речі, новий же секретар, Сергій Степанович, він же, можна сказати, приятель Федора Семеновича.

— Був колись, а тепер хтозна чим дише, — сумно сказала

Валентина Іванівна. — А ще я думаю, може, зовсім справа не в дачі? Може, хтось навмисне хоче нам капость зробити?

— Чого доброго! У нас можуть! Причепляться до дачі, а далі як підуть!.. До печінок дійдуть!

Він нахилився до Валентини Іванівни.

— Мені взагалі жаль Федора Семеновича, — зі співчуттям сказав, — непередбачливий він. Погорелов, той хитрий, на дочку свою дачку переписав. А їй що? Безпартійна Сонька! Але ви не хвилюйтеся, я допоможу, у мене є надійні знайомі та приятелі.

Розмову перебив Володя, що увійшов з боку садка.

— Привіт, привіт робітничій клясі! — вигукнув Леонід. — Ну, як діла?

— Та нічого, товаришу начальнику, працюємо...

— Коли урочистий пуск морозильного об'єкту?

— Ще на добрий місяць роботи.

— Нікудишні темпи!

— А він просто ледар, наш Володечка! — сказала Надя, несучи разом з Марією посуд.

Володя покірно згодився:

— Є трохи й цього. Але то складна штука, той морозильник. Я поки що експериментую.

— А що ти з ворітьми наекспериментував? — згадала Валентина Іванівна. — Облиш фокуси. Батько незадоволений — ворота не відчиняються.

Володя пожвавішав, почав виправдовуватися:

— Я ж іще не закінчив. І це, тьотю, ніякі не фокуси, а науково обґрунтована справа. Автомат. Підійде хтонебудь до воріт і скаже: "Відчинися!" — і ворота, наче в казці, самі відчиняться. Хіба це не чудесно? А втім, якщо дядя Федя гнівається...

Він вийняв з численних кишень свого комбінезону обценьки та викрутку й почав відгвинчувати з воріт свій прилад.

— А знаєте що? Я, мабуть, у кімнаті приладнаю, — сказав він. — Та ще одне — зроблю автоматичний вимикач світла. Лямпочка сама погасне, якщо всі вийдуть з кімнати, а знову засвітиться, коли хтонебудь увійде.

— Це практична річ! — похвалив Леонід. — Економія електроенергії, менше витрат. До речі, Володечко, ти професор у науці й техніці — скажи, чи виробляють уже такий синтетичний матеріал, щоб з одного боку був прозорий, а з другого, щоб нікому нічого не було видно? А?

— Щось такого я не зустрічав...

Володя відгвинтив прилад і з усіма своїми інструментами розташувався на східцях веранди.

Жінки закінчили поратися біля столу. Валентина Іванівна вийшла до хати, за нею пішли і Леонід з Надею.

— А ти б міг винайти такий матеріал, що ним так цікавився Льоня? — несподівано спитала Марія Володю.

Він здивовано глянув на неї:

— Навіщо це я робитиму? Я далекий від цієї хемії. А в принципі все можна винайти. Якщо така завіса стане потрібна людині, вона неодмінно її буде виробляти. Такий закон розвитку науки й техніки.

Він заглибився в свій прилад. Марія посміхнулася:

— А тобі, бачу, той автомат до воріт справді так дуже потрібен!

— Це не до воріт. Це я конструюю кишеньковий холодильник. Не смійся. У мандрівках по пустинях — холодне ситро!.. Я жартую. Мені просто хочеться довести одну ідею. Ще не знаю, чи доведу, а взагалі у мене дуже багато різних ідей. І всі цікаві.

— За винятком однієї. Чого ти тут сидиш?

Володя підвівся:

— Я тобі заважаю?

— Ні, ні, сиди, я не про це. Я кажу — закінчив технікум, а на роботу не їдеш. Чи, може, тобі не дали призначення?

— Призначення я маю. Але дядя Федя хоче мені його поміняти.

— Ах, дядя Федя! Я й забула, що він справді може поміняти тобі призначення! Дядя Федя ще ого який впливовий дядя! Тільки ти, Володичко, хлопчисько та смішний дивак!

— Не бачу нічого смішного, — образився Володя. — Дядя Федя для мене... І взагалі, я не хочу, щоб про нього так недобре говорили.

— Пробач. Я не хотіла тебе образити, — сухо відповіла Марія.

Справді, дядя Федя багато доброго зробив для Володі. Він його після війни розшукав у дитбудинку у Фергані, куди хлопчина потрапив після смерті матері, сестри Валентини Іванівни, Ганни. Батька свого Володя не пам'ятав. Капітан Нечай загинув, коли хлопцеві пішов лише другий рік. В сім'ї Федора Семеновича поставилися до сироти, як до рідного сина. Коли йому минуло чотирнадцять років, віддали вчитися до будівельного технікуму. Технікум був в іншому містечку, і Володя всі роки навчання жив у гуртожитку. Дядя Федя допомагав і грошима, і одягом. Щоразу на вакації Володя приїздив до Осадчих. І тепер, після закінчення технікуму та перед від'їздом на роботу в Донбас, він гостював тут.

Слова Марії про дядю Федю неприємно вразили його.

— Ти пробач мені, — ще раз перепросила вона.

З гучним гамором Леонід і Надя несли тарілки зі стравами. Льоня вигукував:

— Чудо природи! Свіжопосолені огірочки! І коли? Пізньої осені! А звідки? З власних городів! Марійко! Ось на, вкуси, відразу відчуєш радість життя!

— Це справді щось божественне! — підхопила Надя, жадібно гризучи огірок. — Я обжеруся!

Вони з брязкотом поставили тарілки на стіл. Леонідові заважав мольберт, і він ногою відсунув його вбік.

— Що ти робиш? — з удаваним обуренням скрикнула Надя. — Ногою? Портрет нашої Марієчки?

— Ах, це її портрет? Надзвичайно цікаво! Дозвольте, мадам, глянути...

— Не варто, — спробувала його зупинити Марія. — Він ще не закінчений.

— Я розумію, — грайливо відповів Леонід, — півроботи дурневі не показують. Але я не такий уже й дурень... — Він відвів її руку набік і безцеремонно відхилив полотнище на мольберті. — Ух, ти! — вигукнув. — Так це ж справжній шедевр!

— Облиш. Не глузуй! — посміхнулася Надя.

— А чому я маю глузувати? — сказав Леонід. — Женька, виявляється, молодець! Ти тут, Марієчно, як жива! Їйбо, як жива, щоб я вмер!..

І він раптом замовк, глянувши на Марію. Вона ледве стрималася, щоб не вибухнути — лише тихо промовила:

— То чудово, що я на портреті як жива...

Запала важка павза. Надя раптом жваво заговорила:

— Між іншим, Льоню, зовсім забула — я ж учора була в Соньки Погорелової. Пішла подивитися, чим ця задавака нахвалялася мене вбивати. Ти уяви собі, я мало не луснула від реготу — на всю свою дачу вони зі своїм Жоржиком накупили карельської берези, рояль червоного дерева, стопудові люстра. Кошмар! Дев'ятнадцяте століття! Ідіоти! Такі заможні люди — і ні крапельки сучасності!

Володя постукав по приладу молотком і спитав:

— А це ж які Погорелови?

— Поруч з нами живуть, через парк. Але я ніяк не розумію, звідки в них такі гроші, Льонечко?

— А тобі що до того? — посміхнувся Володя. — Завидки беруть?

Надя спалахнула:

— Та хай вона, ця Сонька, горить білим полум'ям зі своєю карельською березою! А взагалі, чого ти втручаєшся? Я не з тобою розмовляю. Льонечко, ходімо принесемо вино.

Володя й далі заглиблено копирсався в своєму кишеньковому холодильникові. Марія стала край столу, подивилася услід Наді й Леонідові, що пішли по вино, й сказала наче сама до себе:

— Сонька Погорелова та її Жоржик... Заможні люди! Який змістовний вираз! Яке точне означення: заможні! Не те що багаті, а виключно такі, що "в змозі" мати все, чого забажають. Заможні люди — це звучить гордо!

— Здорово сказано! — посміхнувся Володя. — Цілком афористично.

Марія, не звернувши уваги на репліку Володі, вела далі з пристрасстю:

— Дай мені сили визволитися від жагучої ненависти! Я не маю сил її стримувати... Вона не дає мені жити, дихати заважає...

Володя схопився:

— Що тобі?

Вона ніби прокинулася:

— Що? Я щось сказала? Ой! Я, мабуть, захворіла... Починаю вголос думати. Мені не слід так багато читати. От біда — западе в голову чиясь думка й не відв'яжешся від неї...

— Недобре чужі думки повторювати.

— Власні ще не знаю, як висловити.

Надя з'явилася на порозі хати й гукнула:

— Володько! Ану, йди сюди, допоможи Льоні, він набрав стільки пляшок, що не донесе.

Не поспішаючи, Володя склав свої інструменти й вийшов. Марія хотіла теж вийти слідом за ним, але в цю мить побачила Євгена.

— Так швидко? — здивувалася.

— А мені, я ж казав, потрібна лише одна хвилинка, — самовдоволено відповів Євген. — Я давно її чекав. І вона прийшла. Але яка? Ця хвилинка дорожча багатьох годин, днів, навіть усього життя!

Вона знизала плечима й кинула:

— Останнім часом ти особливо часто почав вдаватися до пишної деклямації. Для кого це ти? Якщо для мене...

— А для кого ж, люба моя? — перебив її Євген, грайливо обнімаючи. — Для тебе! Ти що, не визнаєш мого таланту? Що я чую?! І це говорить віддана подруга мого життя!

— Облиш, — вона злегка відштовхнула його від себе. — Краще не жартуй такими словами, як талант, віддана подруга, життя.

— Ти маєш рацію, — погодився Євген. — Слова взагалі — ніщо. Говорити можна бозна що, я тебе запевняю, повір мені.

— Ти хочеш, щоб я в це повірила?

Євген відразу не зрозумів, про що мова, але насторожився, відчувши недобре.

— Як ти сказала? Повтори.

Марія, стримуючи себе, почала монотонно:

— Сьогодні рівно півроку, як я увійшла в цей чудовий дім...

— Ну, ну... Далі.

— Півроку тому ти дав слово, що ми тут оселимося тимчасово.

— Ну, й що ж?

— Що ми потім житимемо незалежно, самостійно...

— Що за тон такий похоронний?

— Я тобі кажу, — так само вела Марія, — що сьогодні кінчився обіцяний строк, а ми все ще тут, у цьому домі.

Євген роздратовано обірвав її:

— Відверто кажучи, я не розумію, що тобі тут, у цьому домі не подобається? Ну, говори! Говори! Яких тобі ще кращих умов треба? Я тебе питаю...

Марія гірко посміхнулася:

— Я весь час боялася, що ти мені це скажеш... І ти сказав. Ти вважаєш, що прийшов уже час мені це сказати, щоб я не мала жадних ілюзій... Смішно, яких ще кращих умов я можу бажати?.. Вони ж тут такі чудові!.. — Вона різко обернулася до нього: — Тільки ці розкоші не подобаються мені! Ти розумієш це?

— Тобі! — спалахнув Євген. — Ти тільки про себе й думаєш! А я що?

— А й справді, що ти? — розпалювалася й Марія. — Чим ти зайнятий? Що ти робиш тут?

— Я тебе прошу, будь обережна...

Але вона вела далі:

— Ах, я й забула, що ти великий мистець... Ловиш надхненну мить? Ганяєшся за натурою, що зникає?.. Будь також обережним, можеш її не догнати.

— А я швидко побіжу за нею, — спробував пожартувати Євген.

Але цього разу звести розмову на жарт не вдалося. Надто серйозно все складалося. Євген замислився. Все таки дивна вона, ця Марія. Що їй тут, у цьому домі не влаштовує? Адже все життя жила в злиднях. Батьки померли від голоду в німецькій окупації. З ранніх літ поневірялася по чужих людях. Ледве спромоглася закінчити педагогічний інститут. І що було б із нею, коли б вона не зустрілася з ним, з молодим художником, який подає надії?

— Я тебе прошу, — лагідно сказав він, — іншим разом поговоримо про це. Сьогодні все таки свято, день народження батька...

Марія повідомила цілком спокійно:

— З завтрашнього дня я йду на роботу.

— Даремно поспішила, — махнув рукою Євген. — А втім, роби як знаєш!

— Тобі байдуже?

— Не хочу марно сперечатися. І взагалі я сьогодні тебе не впізнаю. Яка муха тебе вкусила? Що трапилось?

— Нічого особливого.

— Ну, й гаразд. Їсть, капітане? — посміхнувся Євген.

— Облиш, мене це починає дратувати, — сказала вона. — Занадто часто лунає. Починає втрачати колишнє значення. Ти розумієш?

— Он як! — здивувався Євген. — Що ти пропонуєш замість цього?

Марія не відповіла, з'явилися Леонід і Володя, що несли ящик вина. Слідом за ними увійшли Валентина Іванівна та Надя.

— Кращі вина підвалів Федора Осадчого! — вигукував Леонід. — Нектар! Напій богів! Давай, Володю, одну попробуємо! А ти, Женько, чому такий надутий?

— Мабуть, знову втекла натура, що зникає, — вколола Надя.

— Нічого від мене не втече, сестричко. Марійко, будь ласка, віднеси...

Вона взяла в нього стільчик та етюдник і машинально промовила:

— Їсть, капітане.

Леонід гукнув навздогін:

— Стривай! Покажи, що ж там намалював твій капітан?

Євген поблажливо поплескав Леоніда по плечу:

— Ти ж, торговельних діл майстер, нічогісінько не тямиш у мистецтві. Ти ж далі споживкооперації нічого не бачиш.

— Дивися на нього! — обурилася Надя. — Ми з Льонечкою були в Європі!

— Не так в Європі, як навколо Європи. На теплоході "Победа", — зауважив Володя.

— Не турбуйся — культури набралися більше, ніж ти!

— З чим вас і поздоровляю!

Леонід так само поплескав Євгена по плечу і сказав:

— Справа не в тому, знавець я в мистецтві чи ні — для тебе цінне те, що я можу бути вигідним замовником. В системі нашої кооперації поширюється продаж художніх картин. Готовий укласти з тобою договір на серію монументальних творів. Хоча ти, здається, не майстер на такі речі?

— На монументальні? Скільки завгодно. Ходімо, покажу... До речі, мамо, ось тобі лист. Ще вранці витягнув зі скриньки, забув віддати. Ну, пішли, хто хоче подивитися?

Валентина Іванівна швидко глянула на коверт. Щось її стриво-

жило. Вона розірвала його, витягла лист, почала читати й, злякано ойкнувши, опустилася на лаву.

— Що таке? — озвався Льюня, який не встиг ще вийти.

— Та так, нічого... — заметушилася Валентина Іванівна. — Боже мій! Не може бути! З того світу повертається!..

— Ви мене лякаєте...

— Я сама незчуюся... Така несподіванка! Я одержала листа... Від брата. Думала, що його нема живого, а він ось приїжджає...

— Який брат? Звідки приїжджає?

Валентина Іванівна ледве чутно промовила:

— З Америки.

Леонід сахнувся вбік:

— Що ви? Брат? З Америки?

— Так, так, рідний брат, старший, Іван. Він виїхав за океан ще коли ми під Польщею жили. А за два роки прийшла до нас Червона армія. Я зустрілася з Федею, офіцером був. Вийшла заміж. Його частину згодом перевели на Далекий Схід. То ми нічого про Івана й не знали...

— А Федір Семенович, — опасливо запитав Леонід, — знає про це?

— Що був у мене брат Іван, знає, але про Америку я ні слова. Ти ж знаєш, що було б...

— То правильно, — ствердив Леонід. — Був би вам тоді Далекий Схід! Так стривайте, що ж він пише? — Він узяв листа, швидко почав читати: "Люба моя сестро, дізнався нарешті, що ти жива й де живеш. Вирішив приїхати в гості. Був оце у рідному селі. Я до тебе прилечу з Києва десятого. Твій брат Іван Гавриш..."

— Так це ж сьогодні — десяте! О котрій годині літак? Треба подзвонити в аеропорт.

— Іди, Льюнечко, дізнайся, та тільки покищо нікому ні слова.

— Аякже, аякже! — захвилювався й Леонід.

Він швидко вийшов, а Валентина Іванівна стурбовано забігала — то вийме листа, то знову сховає, примовляючи:

— Братіку ж ти мій рідненький! Двадцять п'ять років не бачилися! Двадцять п'ять років!

Гучно торохнула хвіртка. Увійшов Федір Семенович, похмурий, сердитий. Валентина Іванівна сполохано кинулася:

— Це ти, Федю? Ну, як?

— Ану їх до біса! — grimнув він, важко хекаючи та розстібаючи куртку. — Півгодини проповідь читали! Куркулем назвали! Переродженцем! — Сердито стукнув кулаком по столу. — Посміли б вони мені так сказати, коли я був на їхньому місці! Я б із ними... Я б їх у баранячий ріг скрутив! Принципіально! — Налив з пляшки

вина, випив, скривився. — Що це за кислота? Я ж казав, не той сорт ми посадили!

Валентина Іванівна несміливо допитувалася:

— Що ж вони хочуть від тебе?

Федір Семенович саркастично засміявся:

— Щоб я перевиховався! Щоб добровільно віддав дачу. Приклад іншим показав. Ач які!

— І все це твій друг, Сергій Степанович? — скрушно похитала головою Валентина Іванівна.

— Я з ним ще не бачився. Він десь у від'їзді. Розмова була з одним інструкторишкою. Настирний! Освічений занадто! Я кажу: чому це ви з мене хочете робити приклад? Я в своєму житті немало вже прикладів подавав. Хай тепер ще й інші. Хай дачі всі віддають. А то чим я гірший від Погорелова, Кошарського, Свистунова? Куди мені рівнятися до їхніх маєтків? Хай віддають, і я віддам. Принципіально! А то, бач, у райкомі залякують: комісію пришлемо. Шліть, хай приходять! — Він знову стукнув по столу. — Я їм нагадаю, як півроку тому самі приводили до мене французів чи шведів — біс їх знає! — роз'їздилися тут до нас усякі! Приводили показати, в яких, бачте, умовах живе простий радянський трудівник. Ще й, пам'ятаєш, хвалилися моїм будинком і вгощенням. А все ж за мої гроші. Добра сотняга собаці під хвіст! А тепер усе забулося, тепер я куркуль, стяжатель, американський фермер!

На порозі вже давно стояв Леонід, показуючи на миґах Валентині Іванівні, що часу на зустріч літака лишилося мало. Федір Семенович помітив:

— Ти що там підморгуєш?

— Та ні, це я... Це Валентина Іванівна...

Дружина нарешті зважилася:

— Послухай, Федю, яка в нас новина... Ти ж пам'ятаєш, у мене був брат?

— Ну, ну, ти щось колись казала. Іван чи як там його... Так він же, ти казала, помер?

— Ні, Федю, він не помер, він живий. За двадцять п'ять років зголосився...

— Як це зголосився? — насторожився Федір Семенович. — Де ж він був? У тюрмі сидів? Дотепер? Мабуть, бандерівець?

— Ні, він не з тюрми. Він їде до нас у гості... — Валентина Іванівна з великим зусиллям вимовила: — З Америки.

На мить усі зацікавилися. Не повертаючи голови, Федір Семенович тихо перепитав:

— Ти що сказала? З Америки? З якої Америки?

Валентина Іванівна подала йому листа. Він боязко взяв його в

руки, розгорнув, недовірливо глянув на дружину, почав читати, засовавшись на лаві мов на розпеченому залізі. Раптом схопився з місця й закричав несамовито:

— Не знаю! Ніякого брата твого не знаю! Й знати не бажаю! Нема його! Нема! Принципіально!

— Та як же нема? Зрозумій, Федю, він же приїжджає. Треба зустрічати...

— Нікого не будемо зустрічати! — розпалювався Федір Семенович. — Хай він куди хоче їде, а до себе в дім я його не пушу!

— Не кричіть, Федоре Семеновичу, — втрутився Леонід. — На вулицю чути... І взагалі нічого не вийде — сам приїде, всі побачать, нікуди не дінешся, треба врочисто зустрічати.

Федір Семенович раптом осунувся, важко сів на лаву, схопившись за голову.

— Пропав! Куркуль, стяжатель, приватновласник... А тут — маєте — ще й родич з Америки!.. От і маєш — догнали й перегнали! Ну, що ти робитимеш? — І раптом страшна думка прийшла в голову — він аж підскочив:

— А що, коли це ніякий не брат, а підставна особа? Шпигун, диверсант?

— Та що ти кажеш! Чи я не впізнаю свого рідного брата?

Федір Семенович розпачливо похитав головою:

— Рідного!.. Дорогого!.. Що ж робити? Куди податися?

— Ви, Федоре Семеновичу, не розстроюйтеся, — сказав Леонід. — Ми зараз поїдемо в аеропорт, а ви тим часом обміркуйте, проконсультуйтеся...

— З ким? Про що консультуватися? — вирячив на нього очі Федір Семенович.

— Я так подумав, може, спитаєте в райкомі, яку позицію зайняти... Справа делікатна — чужоземець у домі. Та й не абиякий, а родич... Щоб не було пересудів і таке інше...

Федір Семенович рішуче підвівся.

— Все це дурна базіканина! — відмахнувся він від Леоніда. — Без райкому впраємося. Давайте, паняйте в аеропорт. Везіть суди вашого американця!

Леонід вибіг за ворота і незабаром почувся шум мотора автомашини. Валентина Іванівна заклопоталася:

— Ой, треба було б мені переодягтися...

— Збрєде й так, — зупинив її Федір Семенович. — Не велике цабе їде. Їдь у чому стоїш. Ми його...

— Ой ти ж, Федю, — перебила його, — будь ласка...

— Та вже ласка чи не ласка, а якось зустрінемо, — заспокійливо сказав він. — Якось то буде... А хати я не віддам! Принципіально. Нехай ще й Америка побачить, як ми живемо!

Валентина Іванівна, напнувши хустку, вибігла за ворота. Загурчала машина. Загавкав Полкан. Федір Семенович важко сів на лаву, витираючи з лоба піт.

Далі буде

Нотатка автора про «Вікна виходять на захід»

Спочатку була п'єса під такою назвою. Написана в роки деякої свободи вислову, спровокованої хрущовськими обіцянками реформ після так званого викриття культу Сталіна. Новий володар Кремля насмілився замахнутися на номенклятурну касту, обвинувачуючи її в зажерливості, дрібновласницькому збагаченні та ідейному переродженстві. Він погрозив позбавити її чималого шматка державного пирога, який безсовісно розхапувався. Зокрема, надумав скасувати грошовий "пакет", видаваний керівній верхівці в додатку до основної платні. Спробував оголосити кампанію відбирання численних дач, побудованих начальством для особистого користування. Словом, підняв руку на "святе святих" — виключні привілеї партійно-державної еліти, яка тільки в цьому і вбачала привабливість радянської системи.

Під впливом хрущовської сміливості й була в середині 1950-их років написана сатирична комедія "Вікна виходять на захід". Вона в керівників театрів викликала певний інтерес. Правда, на Україні довго вагалися. П'єсу переклали російською мовою. І тоді Москва... не дозволила її ставити. Пройшов гарячий момент. Хрущовська затія луснула, як мильний пупир...

Лише за десять років, на початку 1970-их років, в часи нового тимчасового "потепління", з'явилася надія якось воскресити п'єсу. Але в іншій формі...

Слід сказати, що радянська цензура неоднаково ставиться до різних літературних жанрів. Якщо виникає ситуація, коли треба дозволити твір критичного характеру, неодмінно береться до уваги, для якої чисельно аудиторії його можна випустити. Що більша аудиторія читачів чи слухачів та глядачів, то суворіші цензурні вимоги. Найбільше заборон у наймасовішому виді мистецтва — кіні, бо твір призначено мільйонам. Такі ж вимоги і для театральних творів. Трохи менші до прозового твору, оскільки аудиторію можна легко обмежити малим накладом книжки.

Після довготривалих заходів з мого боку повернути до життя п'єсу мені запропонували... переробити її на прозовий твір. Певна річ, з чималими поправками. Наприклад, зажадали змінити підозрілу назву. Чому захід? На який це захід натякає автор? Головне, щоб не відчувалося небезпечного узагальнення, нехай це буде твір про "окремі" недоліки "окремого" переродженця, ім'ям якого й слід буде назвати твір.

Так і вийшла з п'єси "Вікна виходять на захід" кумедна повість у діялогах під назвою "Дядя Федя". В такому вигляді вона й побачила світ 1966 р. в маленькому харківському видавництві в збірці інших оповідань з мізерним накладом.

АВСТРАЛІЙСЬКІ ПТАХИ

Р. Г. Моррісон

ЛЕБІДЬ

З якої гавані у захисті ялин,
шукаючи ще не залиту гладь
правічним і привітним сяйвом місяця,
пустелею викрилюєш самотній шлях
з ячанням наче туга сотень флейт?

Чи ти шукаєш інших з берега твого,
що пролетіли в ночі прохолоді
і кликали чи не тебе до їхнього ключа,
націленого, як стріла, у мрійне плесо?

Твій літ я бачу із вікна, твій чую клич,
що здавна будить скелі й лагуну.
Крізь раму місяця твоя майнула тїнь,
а ніч замкнулася і тишу чути знову.

КАКАДУ

Суцільному сум'яттю у пробудженій весні
і серцеритмові зеленожил ранкових
не замініть ажурних форм зими,
гілок оголених на фоні неба синім.

Хтось білі хмари випустив на волю
з-за частоколу стовбурів високих
і на блакитно-біле геральдичне поле
злітають какаду рожевогруді.

Всій силі літа у його зеніті
із квітами і бджолами, і медом в цьому парку,
не замінити холоду зими і какаду
на тих гілках, що брунитися будуть.

ПАВИЧ

З'явився він із диких несходимих пуш,
щоб наче досконале сотворіння

окрасить саду сонного світла і тіні
і барвами пролитись на траву і кущ.

У пір'я шурхоті стооке диво з див —
він свого райдужного віяра розкрив.
Хто сонця злото, неба синь і зелень трав
з яких глибин в окрасу славну позбирав?

Вночі ця з'ява досконала, зрима,
розколюючи тишу криком навісним,
у мозок входить сплячих вух дверима
і тягне самоцвітну шаль крізь наші сни.

КЛИНОХВОСТИЙ ОРЕЛ

На мертвій гілці дерева з докором в зорі,
рівнин північних мертвий світ в його очах,
огорнутий в зневагу горду і сувору,
закляк мовчазний і байдужий птах.

Як на міцних колонах, різьблених з граніту,
він на опіrenих цупких ногах стоїть,
а кігті й міць, у бронзу крил важких повита,
навчили, що його увесь широкий світ.

То ж хай стоїть собі спокійно й нерухомо
із зором, впіrenим у падло на землі
і овид озира, гамуючи при тому
нестримний гін, захований в його крилі.

Бо зна орел великий — серце вщерть налите
безмір'ям сили підійме його за мить
і понесе на крилах розмашних паріти
в його правдивий світ — в його небес блакить.

ЩО БАЧИЛА БІЛА ЧАПЛЯ

Срібло між очеретом
розтоплене і чисте
і ранку скло розбите,
що висить як намисто.

Молюска в око вбрала
і небо білокрає
й кортеж потоку синій,
що мовчки пропливає.

Переклав з англійської Володимир Біляїв

ПОПУЛЯРИЗАТОР УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Володимир Біляїв

Недавно минуло сімдесят років австралійському поетові та перекладачеві Р. Г. Моррісонові. Цих кілька думок про нього, поданих нижче, нехай будуть ювілейним даром не лише від мене, але й від "поетичного цеху" української діаспори.

Моррісон народився 1915 р. в Мелбурні. Там він закінчив місцевий університет. Лінгвіст за освітою, зі знанням трьох романських і двох слов'янських мов, під час Другої світової війни він служив перекладачем в австралійській армії. До речі, і друкуватися він почав як перекладач поезії. У 1951 р. у видавництві Meanjin Press у Мелбурні вийшла його двомовна збірка перекладів *Lyrics from Pushkin* (З лірики Пушкіна). Перша збірка оригінальних поезій Моррісона *Lyric Images* (Ліричні образи) побачила світ три роки згодом в аделаїдському видавництві Mary Martin, а остання, *Poems for an Exhibition* (Поезії для виставки) — цього року в видавництві Andor Publishers в Аделаїді. Разом за тридцять чотири роки з'явилося дев'ятнадцять книжок Моррісона, серед них сім збірок його оригінальних творів і дев'ять перекладів з французької, італійської, еспанської, російської та української мов.

Здобуте в університеті знання російської мови та літератури безперечно вплинуло на зацікавлення цього нащадка шотландських поселенців також і українською поезією. Знайомство Моррісона з українською поезією почалося в Аделаїді дякуючи покійній вже поетці Лідії Далекій (Олені Чернобицькій). Через неї Моррісон ближче запізнався не лише з українською поезією взагалі, але й з творчістю кількох українських поетів, які жили тоді в Австралії. З цього на початку сімдесятих років виникла ідея видати збірку перекладів української поезії англійською мовою.

Про цю ідею я вперше довідався у вересні 1972 р. з листа до мене, як колишнього "австралійця", від Г. Костюка, який назвав приготування збірки Моррісоном "важливою і радісною подією для всієї нашої літератури". Згодом про кропітку працю Моррісона над перекладами писали до мене Лідія Далека, Костянтин Гіммельрейх і Василь Онуфрієнко. Високо оцінюючи переклади Моррісона, Онуфрієнко, сам, до речі, перекладач Шекспіра та австралійських поетів Генрі Кендалла, Генрі Лосона, Мері Гілмор та інших, указував на труднощі перекладу віршів трискладових розмірів (які не існують в англійській поезиці — Ред.) англійською

мовою і згадував, що перекладач просив давати йому більше віршів, написаних ямбом чи хореем, "бо Ви вже мене замучили своїми дактилями і амфібрахіями...", писав він жартома.

Незабаром я одержав листа і від самого перекладача. Моррісон писав про своє захоплення працею над перекладами українських поетів Австралії та ділився надіями на можливість зробити подібну працю перекладів з українських поетів Америки. "Якщо це вже не зроблено, — писав він, — є добрі шанси знайти видавця серед університетських видавництв, оскільки в Північній Америці слов'янські студії мають надійну базу. А жаль! Я розумію, що нині субсидій на таку мету різні установи не так вже й охоче дають". Це було тринадцять років тому. За цей час заможна українська спільнота Північної Америки видала багато фондів — зібраних і подарованих — на всілякі потреби, а на це так і не здобулася...

Збірка перекладів *Australia's Ukrainian Poets* (Українські поети Австралії) з передмовою перекладача і біографічними даними про чотирнадцять українських поетів присвячена "Григорію Костюку, другові українських поетів" (The Hawthorn Press, 1983). Її наклад розійшовся повністю.

Оцінюючи цю збірку як внесок у культуру Австралії, рецензентка престижної австралійської газети *The Sydney Morning Herald* Гелен Фрізелл у своєму огляді зачитувала думки Моррісона про внесок української поезії в культуру Австралії: "Те, що вони (новоприбулі) дають нам, вони не нав'язують нам силою; ми навіть мусимо докласти певних зусиль, щоб знайти це. І роблячи це, ми все більше й більше усвідомлюємо багатство пізнання та насолоди, що його приносять такі літературні відкриття".

Незабаром після появи збірки *Australia's Ukrainian Poets* Моррісон почав перекладати збірку поезій Яра Славутича *Завойовники прерій*, що згодом вийшла у 1974 р. двомовним виданням у видавництві Славута в Едмонтоні (Канада).

Оригінальні вірші й переклади Моррісона регулярно друкують численні журнали та антології як у його рідній Австралії, так і в США, Англії та Індії. Переклади творів поета з'явилися також іншими мовами в кількох країнах, включно з перекладами українською мовою в *Сучасності*, альманахові *Слово*, торонтських *Нових днів* і *Жіночому світі*, в аделаїдському *Південному хресті*, мелбурнських *Нових обріях*, сіднейській *Вільній думці* та в *Зібраних творах* Славутича. Крім Славутича, твори Моррісона перекладають Євген Зозе в Австралії і автор цих рядків у США. Покійна Лідія Далека залишила після себе переклади сімнадцятьох поезій Моррісона.

Культурний український любитель поезії в Австралії, Новій Зеландії, Англії, США і Канаді, володіючи англійською мовою, на

щастя, не потребує посередництва перекладу для того, щоб зацікавитися й належно оцінити оригінальну творчість органічного англомовного поета Австралії. Але переклади його віршів українською мовою уможливають тим читачам, які не володіють англійською мовою, бодай через переклади відкрити незнаний і безперечно цікавий для них світ чужомовної поезії, поетичний кольорит і настрої країни, в якій понад сорок тисяч наших земляків оселилося після Другої світової війни, де вже сьогодні виростає третє й народжується четверте покоління. Для перекладів я навмисно, за згодою Моррісона, добирав тематично пов'язані між собою вірші про австралійських птахів. Можливо вони допоможуть читачеві відчувати одну властиву Моррісонові рису — точність барвистого рисунку, поєданого з душевним настроєм людини.

ДУМКИ ПРО МИСТЕЦТВО В ШЕВЧЕНКОВІЙ ДОЛІ

Юрій Старосольський

Інколи, коли ми слухаємо на концерті спів славного співака, людини з великим ім'ям, ми заплющуємо очі, щоб не бачити його, людину, а повністю зосередитися на його творі, на чудовому голосі, на звуці, може на словах цієї чудової пісні. Десь людина-виконавець і може людина-композитор, творець, ідуть у тіні самого твору. Це його краса, його сила, враження, що ми дістаємо від нього, захоплюють нас. Ми переживаємо зміст, мелодію, звук і може несемо їх з собою ще довго після виходу зі залі.

Здається, так ми й готові сприймати поета: він великий, якщо його твір великий; він для нас такий, яким його бачимо крізь призму його творів: ми бачимо в ньому романтика, коли твори його навівають на нас романтичні настрої, байдуже, яка справді його вдача. Ми бачимо в нього великого патріота, коли твори його сповнені патріотичних поривів. Ми схильні не бачити людини в її цілості, з її особистими поривами, з її зовсім буденними людськими прикметами, якщо вони безпосередньо не стосуються до його творів і до того, що ми хочемо і маємо право бачити у його творах.

Ось Шевченко... Ми знаємо й визнаємо: він наш найбільший поет, наш національний пророк, світло й дороговказ нашого народу у його важкій історичній дорозі, в його історичній долі. Так відчували ми велич Шевченка від хвилини його смерті більше як півтора сторіччя тому. Так ми відчуваємо й тепер, може ще сильніше, коли наша нація знову переживає трагічне лихоліття і, в почутті безнадійности, так дуже потребує пророка надії.

І тільки тут і там ми зустрічаємо неначе несміливі студії про іншого Шевченка, про людину, про його любов, його особистий чар, чар його погляду, або про його фізичну структуру. І тільки від кінця минулого століття нам указали на те, що Шевченко був теж великим малярем і гравером. З'явилися альбоми його чудових акварель, олій, аквафортів і критичні студії його мистецького генія, його стилю, техніки, його школи і його місця серед великих художників світу.

Але десь неначе й тут губився Шевченко-людина. Як у його поетичній творчості, так і в мистецтві пензля чи олівця, ми оцінюємо його творчість з погляду їхнього впливу ззовні, на глядача

чи критика. Ми, здається, не питаємо й не шукаємо відповіді на питання, чим була його творчість — поетична чи художня — в його житті, фізичному чи психічному, як він їх відчував, переживав, як вони впливали на його долю... Це, здається мені, особливо очевидне, якщо йдеться про мистецтво Шевченка, про його мистецтво генія. Чим було воно для його життя, для його психічного образу, для формування людини, для його особистого щастя, для життєвого здійснення?

Тому, здається мені, цікаво відвернути аспект нашого погляду й замість питати, що дав Шевченко мистецтву, запитати, що дало мистецтво Шевченкові?

Ось кілька думок, недодуманих до кінця, але надхнених відомими фактами, подіями й матеріалами.

Ми бачимо наперед, що мистецтво було керівною силою його долі в розумінні перебігу його життя. Шлях його життя — шлях угору — був обумовлений його мистецькими поривами, здібностями і виявами.

Є. Пеленський у статті про "Чар Шевченка"¹ твердить, що його життєва кар'єра почалася 6 грудня 1824 р., коли Шевченків пан Енгельгардт, повернувшись з вечорниць ніччю додому, застав Шевченка, коли він перемальовував портрет козака, побив його, ще й наказав покарати: мовляв, він міг дім спалити. Але ця пригода звернула увагу пана на Шевченкові здібності, і він згодом віддав його в науку покоєвого малярства. Пеленський розглядає цю подію зі свого погляду чару Шевченка, якому піддався пан. Але він, на мою думку, неправильно бере цю дату як початок кар'єри Шевченка.

Насправді, треба думати, вона почалася багато раніше, ще в дитинстві Тараса під час його навчання в дяківській школі в рідному селі. Він, повертаючися думками в Орській фортеці 1847 р. до свого минулого, писав у вірші "А. О. Козачковському":

Давно це діялось! Ще в школі
Таки в учителя, дяка,
Гарненько вкраду п'ятака,
(бо я було трохи не голе
таке убоге) — тай куплю
паперу аркуш і зроблю
маленьку книжечку: хрестами
і візерунками з квітками
кругом листочки обведу
тай списую Сковороду...

1. Тарас Шевченко, *Твори*, т. 13 (Чикаго: В-во М. Денисюка, 1963), стор. 288.

Стверджує Дмитро Дорошенко: "У нього [Шевченка] вже змалку прокинувся хист до малювання і взагалі вдача хлопця була така, що його вабило до себе все прекрасне, все, що мало характер мистецтва".²

Це тоді вже діяв Шевченків геній, як рушійна сила в житті. Ця сила довела його до крадежу п'ятака, а це не було дурницею: ще в цій Орській фортеці Шевченко думає: "А все за того п'ятака, Що вкрав маленьким у дяка, Отак Господь мене карає...".³

Зрештою, на долю Шевченка випала через мистецтво бодай ще одна крадіжка, очевидно, зі шляхетних мотивів: це було у Вільні, коли, будши козачком у Енгельгардта, Шевченко записав у своїй біографії:

Через природне зухвальство своєї вдачі, я порушував панський наказ, приспівуючи ледвечутним голосом сумні гайдамацькі пісні та крадькома зрисуваючи картини суздальської школи, що прикрашували панські покої. Рисував я олівцем, який — признаюсь у тому — зовсім безсумлінно вкрав у конторщика.⁴

Отож сила мистецького пориву, хоч і в наївній ще формі, діяла вже тоді. Вона розвивалася й була причиною того, чому Шевченко малював ночами і був зловлений на тому в 1824 р. Тоді це скінчилося тим, що Енгельгардт накрутив Тарасові вуха та ще й дісталось йому різками на стайні. І ось, образно кажучи, ці різки, мистецтвом спричинені, стали на закруті його долі.

Пізніше знову втручається доля: білі ночі в парку в Петербурзі, де Шевченко ходив крадькома малювати, і нова переломова подія: романтична зустріч з І. Сошенком в 1835 р. Сам маляр і учень Академії, Сошенко пізнав Шевченків талант і заопікувався ним.

Ми знаємо, як Сошенко запровадив Тараса до Ермітажу і там, у свята, Шевченко "не переставав задивлятися на великі твори мистецтва", як він сам писав, як познайомився він через Сошенка з В. Жуковським і Є. Гребінкою і, вкінці, опинився в майстерні славного К. Брюллова. Чи не завдячував Шевченко цей шлях своєму мистецькому генієві? Де був би Шевченко без цієї геніальності, без мистецького пориву, без талану? Чи не була б його доля така, як у його братів у Моринцях чи Кирилівці?

І лише завдяки цій геніальності нові приятелі Шевченка поча-

2. Дмитро Дорошенко, "Тарас Шевченко, його життя і твори", див. у: Тарас Шевченко, *Кобзарь, 1840-1940* (Прага, 1940), стор. VIII.

3. З поезії Шевченка А. О. *Козачковському*.

4. З автобіографічного листа Шевченка до редактора газети *Народное чтение* О. Оболонського: Тарас Шевченко, *Твори*, т. 5 (Чикаго, 1959), стор. 16.

ли клопотатися про його викуп. Сам Брюллов, слава тодішньої Росії, старався про те, а коли його домагання в Енгельгардта, щоб той звільнив мистця даром, не увінчалися успіхом, він намалював портрет Жуковського, який розіграли в лотерію, в якій брала участь навіть царська родина. Отож, 22 квітня 1838 р. завдяки мистецькому генієві (Шевченка і теж Брюллова) кріпак з-під солом'яної стріхи зробився вільною людиною. Який новий, переломовий момент в його долі!

Чи може бути для кріпака щось краще, ніж воля? А для кріпака з великим серцем, з великою душею, великого розуму і генія в мистецтві, чи може бути щось більше, ніж здійснення життєвих задумів? Воля не тільки від фізичних кайданів, але й від кайданів духу, що уста замикають і думи та почування за залізними ґратами тримають? Чи може бути краща воля, ніж та, що дозволяє йти за мрією життя, за здійсненням життєвої туги, за виконанням наказу внутрішнього вогню, мистецького генія.

Шевченко — вільна людина — міг здійснити мрію: поступити в науку до Академії Мистецтва, перейти з-під руки примітивного вчителя — покоєвого маляра — в руки найбільших тоді майстрів і самого світової слави Брюллова. "Ці перші роки студій в Академії були найщасливішими в житті Шевченка",⁵ стверджує Дорошенко. А сам Шевченко підтверджує це знову й знову в листах, в щоденнику і в повісті "Художник", задуманій як автобіографія.

А з волею — і Академією — прийшли зустрічі з освіченими людьми, почалося читання книжок, студіювання (навіть вивчення французької мови), прийшли театри, концерти, приязні розмови.

А за тим і українська стихія... Знову мистецтво керує його українською долею. Воно ввело його в коло українських патріотів і пішли між ними його перші вірші; один з цього кола, поміщик Петро Мартос, намовив його видати першу збірку поезій і дав гроші на першого *Кобзаря*.

Народився поет, а радше народжений поет пішов у світ, у громаду. І біля Шевченка з'явилася громада нових українських приятелів: Григорій Тарновський, наказний отаман кубанського козацького війська Яків Кухаренко, професор Осип Бодяньський, історик Микола Маркевич, артисти М. Щепкін і С. Гулак-Артемовський, Григорій Квітка та інші. Нові друзі, нове життя.

Воля й праця в майстерні Брюллова мали ще й інший важливий наслідок для Шевченкової і для української долі. В своєму "Журналі"⁶ — щоденнику, Шевченко згадує, як "перед чарівними

5. Д. Дорошенко, стор. XII.

6. Павло Зайцев, *Життя Тараса Шевченка* (Нью-Йорк—Париж—Мюнхен: В-во НТШ, 1955), стор. 66.

творами Брюллова ставала перед його очима прекрасна і безтанна Україна в усій непорочній, меланхолійній красі своїй". Створюється враження — і так, мабуть, і було — що в обличчі мистецької краси він відчув природну красу своєї України, як ніколи раніше, в усій її глибині, і відчув своє покликання служити їй. Сам він називає це "справді дивне, невгомне покликання".⁷ Він відчуває покликання-післанництво; слідом за мистецтвом народжується поет-пророк.

Отож — через приятелів, яких Шевченко пізнав як художник, він входить в українське середовище як поет. В осені 1838 р. його приятелі довідалися, що він не тільки талановитий маляр, але й поет. Гребінка написав про це старому Котляревському, який і дістав для свого альманаха кілька поезій Шевченка. Так і почалася його кар'єра поета України. Почалася в Петербурзі, в мистецькому середовищі.

Йшли роки навчання в Академії, щасливі для нього роки праці та мрій. Між його творами чимраз більше української тематики, як наприклад, "Дари в Чигирині", і постає ідея повернутися на Україну готовим малярем і малювати її в "Живописній Україні". Він повернувся на батьківщину й зустрівся віч-на-віч не тільки з українською красою, але й з українською долею-недолею. Він досі знав її з оповідань діда, з романтичної перспективи козаччини. Тепер побачив дійсність.

Ми знаємо дальші події його життя, що завели його на заслання, але теж і на Парнас України, як співця її долі, як її пророка.

Прийшли роки заслання, відомі події, відоме страждання. Але може менш відомо нам, або лишається у свідомості нашій, що це страждання було особливо глибоке, нелюдське, через те, що йому заборонено малювати. І здається мені, що власне, як це інколи буває, коли Шевченка позбавили права бути мистцем, він відчув правдиво й глибоко, чим було воно в його житті. Його записки та листи з заслання говорять — кричать — про його трагічні почування. Може саме вони дають нам найкращу відповідь на питання, чим було мистецтво в його житті й долі. Але надаймо слово Шевченкові, про свій присуд він писав у своєму щоденнику: "І до цього всего мені заборонено малювати! Забрати найбільш благородну частину мого бідного існування! Трибунал під головуванням самого сатани не міг би видати такого холодного, нелюдського присуду".⁸ "Найбільш благородна частина"

7. "Журнал", запис від 1 липня 1857: Тарас Шевченко, *Твори*, т. 9 (Чикаго, 1960), стор. 46.

8. Там таки, стор. 21, запис від 19 червня 1857.

Шевченкового особистого існування — за його власними словами. Він висловлював свої жалі своїм друзям, як теж своїм високопоставленим приятелям-опікунам.

В листі до княжни Варвари Репніної він писав з Оренбургу 1848 р.:

Мені суворо заборонено рисувати, що б це не було, і писати (крім писем); а тут так багато нового, кіргізи такі живописні, такі оригінальні й наївні, самі просяться під олівець, ... а я "дурію" коли дивлюся на них. ... Якби я міг рисувати, скільки нових і оригінальних рисунків я прислав би Вам! Та що робить! А дивитись і не рисувати — це така мука, яку зрозуміє тільки справжній художник.⁹

А до графині Толстої, дружини віцепрезидента Академії Мистецтв, він писав на Великдень 1856 р.: "Мені заборонено писати вірші, знаю за що і терплю кару не ремствуючи... Але за що мені заборонено рисувати? Усе життя моє було присвячене божественному мистецтву... Яка мука моральна. ... Як одмовитись од думки, почуття, від негасимої цієї любови до прекрасного мистецтва".¹⁰

А в січні 1857 р., коли вже справді сподівався і мав надію на помилування, він знову писав до Анастасії Толстої:

Я до того дійшов у своїх гадках, що уявив себе на Василевському острові, на якійсь далекій Лінії, в скромній малярській келії з одним вікном, як працюю над мідною дошкою (я маю намір займатися виключно ритуванням аквантінта, а малярем себе вже й уявити не можу). Далі уявляю себе вже вправним гравером, роблю кілька рисунків сепією з славних творів, що в Академії та в Ермітажі, і з таким запасом вирушаю на мою любу Україну, і на хуторі в одного з друзів моїх, скромних поклонників муз і грацій, відтворюю в гравюрі славні твори укоханого мистецтва. Яка солодка, яка радісна мрія! Яке повне, безтурботне щастя! І я вірю, що доторкаюся моєї солодкої будучини.¹¹

Нам, що звикли до сучасної нещирости, коли йдеться про нашу користь, може здаватися, що в листі навіть до приятної душі, але все ж росіянки і дружини віцепрезидента Академії, до якого Шевченко звертався з проханням, щоб той поклопотався про помилування, Шевченкові вислови про вічну службу божественному мистецтву розраховані на ефект і співчуття. Я думаю, що ми помилялися б. Його листи справді сповнені щирости почуттів. Якщо йдеться про стосунки між Варварою Репніною та пое-

9. Тарас Шевченко, *Твори*, т. 10 (Чикаго, 1960), стор. 39.

10. Павло Зайцев, стор. 280.

11. Тарас Шевченко, *Твори*, т. 10, стор. 148.

том, не може бути й сумніву, що між ними завжди була повна ширість. Але теж з графинею Анастасією Толстою взаємини Шевченка були завжди ширі, ще з давніх літ волі та праці в Академії. А крім того, коли він хотів би "політикувати", то чи згадував би цій росіянці, що мріє про те, щоб "вирушити" на свою любу Україну й жити там на якомусь хуторі разом зі своїм мистецтвом?

Може ще більше Шевченко звірюється своєму іншому приятелю, полякові Броніславові Залеському, з яким познайомився і подружився на засланні. Залеський, за фахом історик, був також мистцем, малярем. Як польський патріот, член підпільних організацій, він був засланий до т. зв. Окремого оренбурзького корпусу рядовим. Вони з Шевченком брали участь у Каратавській експедиції як рисовники. Правдоподібно Шевченко рисував дещо нелегально, а Залеський переховував його картини. Коли його звільнили, оба друзі листувалися. Ось уривки з Шевченкового листа від 10 лютого 1857 р.¹² Він пише, що дістав листа з Академії від жінки її віцепрезидента, в якому вона каже, що "зроблено все для мого визволення і що за короткий час, вона чекає щасливого результату". І він дозволяє собі "на тому фундаменті будувати надхмарні замки". Перший замок, або "перша поема" його мрії, це прощання і розлука з пустинею і з друзями, яких він там покидає, і довга подорож до дому Залеського, де він з хвилюванням зустрічається з батьками і сестрою друга і "відпочиває в обіймах повного щастя" й далі: "З литовської столиці варшавським шляхом мчимося до Академії Мистецтв і доповнюємо наше, і так повне, щастя двома роками студентського, пустельницького життя. А скільки радості в оцьому пустельницькому житті! Цю радість і це щастя той тільки зрозуміє, хто любить божественне мистецтво так, як ми з Тобою його любимо...". І другий "надхмарний замок" або поема на цю ж саму тему — "... я в Петербурзі, в скромній квартирі з двох кімнат, вивчаю ритування акватінта і чекаю на Тебе, мого щирого друга. Ти приїхав, живемо ми з Тобою скромно, мало не вбого, в малесеньких кімнатках, невтомно працюємо й тішимося своєю наукою ... Ось чого треба для повні нашої радості, для повні нашого життя".

Хай цей лист надто сповнений хвилювання. Але він добре показує, як глибоко переживав Шевченко саму мрію про мистецьке життя і як виразно розумів він пов'язання мистецтва зі своєю долею.

В листі до графа Федора Толстого, якому він дякує за клопоти про своє звільнення, Шевченко між іншим пише:

12. Там таки, стор. 149.

... але я, після приїзду до Академії, з Божою поміччю і з поміччю добрих і освічених людей, буду гравером а ля акватінта і ... сподіваюся зробити щось гідне укоханого мистецтва. Поширювати через гравюру славу славних мистців, поширювати в громадянстві смак і любов до доброго і прекрасного, це найчистіша, найугодніша молитва до Чоловіколюбця Бога й по змозі некорислива прислуга людству. Це мій єдиний, незмінний порив!¹³

До речі, цього листа він підписав "Художник Т. Шевченко", а в щоденнику, в якому поет цитує його з датою 26 липня 1857 р., він додає таку замітку: "Я не міг відмовити собі радости підписати під цим черновим листом «художник Т. Шевченко». Десять літ я писався і підписувався «рядовий Т. Шевченко». І сьогодні вперше написав я це втішне для душі звання".

Ось де для Шевченка найбільше щастя, повнота життя за його власними, так часто повторюваними, словами. Мистецтво — це його любов, його життя. В ньому і з ним він ріс і формувався. В ньому і з ним великою мірою формувалася його доля.

На засланні він рисував, де міг і скільки міг; Зайцев підкреслює, що Шевченко, маючи обов'язок рисувати сюжети експедиції, далеко перейшов обов'язок: малював цілими днями, де міг і що міг. А коли справді прийшла воля і він довгі дні плыв на кораблі, його думки були біля малювання: його щоденник реєструє майже кожний день, де причалив корабель, куди він (Шевченко) пішов, що й як малював, що вдалося, а що ні й чому.

Він їхав на волю: знову дістав її завдяки мистецтву і знову щасливий закрут на дорозі його долі...

Як бачимо, Шевченко шукав і знаходив у мистецтві своє призначення і здійснення. А проте — проте був він великим і вірним сином своєї України і власне їй присвятив своє життя. Це був неначе конфлікт особистих поривів людини з історичним призначенням. Шевченко сам відчував це і сам пояснив зовсім просто: "Це покликання і більш нічого. Я добре знав, що живопись — моя майбутня професія, мій хліб насушний, та замість того, щоб вивчати її глибокі тайни, я komponував вірші". І каже далі: "Справді дивне це невгомне покликання".¹⁴

Але пішов він за цим великим "дивним, невгомним покликанням" без вагання, бо керувала ним велика любов до свого народу. Він був за професією мистцем. Там, у мистецтві, він мав формальні і фактичні життєві успіхи. Там було здійснення його долі, його життя. Але в службі народові і більше — людству, він

13. Там таки, стор. 170, лист від 23 липня 1857 р.

14. Тарас Шевченко, *Твори*, т. 9, стор. 46.

бачив і визнавав своє історичне покликання. Пішов за ним з усім терпінням, яке воно несло. І на сторожі свого народу поставив своє велике *слово*. Став нашим світлом, нашим національним пророком.

Але в закутку свого серця і своїх особистих мрій про щастя, любов, родину, успіх він плекав велике мистецтво; там було царство його генія.

Там, далеко, де ревів і стогнав Дніпр широкий, де були лани широкополі, степи безкраї й могили-кургани, й села, неначе писанки, серед садів цвітучих, де могло серце одпочити — там була тиха туга його життя. Там він вибрав собі місце на вічний спочинок.

Але тут, де була Академія, де була його робітня, де стояв його мольберт, тут була його життєва дійсність. Тут здійснювався його життєвий шлях, що був шляхом художника. Тут був його будень, який мусів бути і в якому він був щасливий. Тут живим був його порив. Тут його життя було співзвучне з його долею.

І тут воно кінчалось. Тут — не за столом поета, а в робітні біля мольберту Шевченко вмирив.

Останні дні він хорував. Він терпів невимовно і не міг покинути ліжка. Але на досвідку 26 лютого старого стилю 1861 р., він таки встав, збудив слугу й сказав йому: "Прибери тут, а я піду вниз, до робітні".

Остання думка його, останнє слово людини, що вмирала, було: "піду до робітні". Там, на порозі тієї робітні, він упав мертвий. Здається, прийшов прощатися з дійсним своїм життям. І зі своєю долею...

Може так відчув це Віталій Коротич, коли говорив, не своїми, а Шевченковими словами про його смерть:

Я — Шевченко!
Я вмер.
Я лежу на порозі майстерні
До мольбертів обличчям,
Із пензлем у правій руці.¹⁵

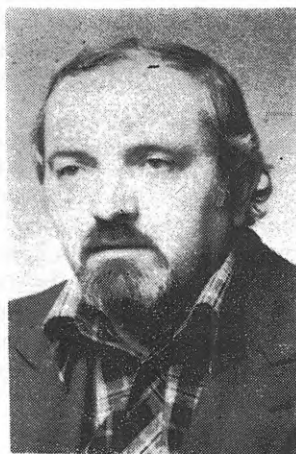
І це був останній акт у драмі Шевченкового мистецтва і його долі...

15. В. Коротич, *Поезії* (Київ, 1967), стор. 114.

ДО 40-ЛІТТЯ ПРЯШІВСЬКОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕАТРУ

Валеріян Ревуцький

Український національний театр (УНТ) у Пряшеві (спершу Український народний театр), професійний театр для української меншости в Чехо-Словаччині, заснований 1946 р., від 1961 р. має власне приміщення. Він гастролює по містах і селах Пряшівщини, іноді за кордоном (Югославія, УРСР). За перших років існування театр мав відділ оперети. В репертуарі УНТ українська і російська класика, радянські п'єси, західня драматургія (особливо чеська й словацька), а також п'єси місцевих драматургів: Івана Гриця-Дуди, Віктора Гайного, Василя Зозуляка та інші. Серед місцевих акторів працюють випускники Київського театрального інституту імені І. Карпенка-Карого. В 1985 р. директором театру став Ярослав Сисяк. Мистецький керівник театру — Іван Іванчо, керівник літературної частини — Василь Турок.

Директор УНТ
Ярослав Сисяк

За цією далеко не повною сухою інформативною довідкою буде протягом сорока років велике творче життя: біля 250 прем'єр, коло 3500 вистав. Головні професійні сили УНТ не обмежують себе лише працею в самому театрі, а працюють на телебаченні, на радіо, в кіні. Але чи не найголовнішим є те, що, дякуючи своєму географічному становищу, УНТ — це єдиний український професійний театр поза межами радянської України і в цьому його цілковито відмінна роль.

Брак матеріалів з деяких періодів, зокрема з другої половини 1970-их років, не дає змоги відтворити повну картину репертуару УНТ, але все таки дає досить чітку уяву про його досягнення. Історія УНТ в Пряшеві не проходила й не проходить легко. Постановлений в своїй праці між офіційними урядовими і партійними чинниками червоно-російської імперії та ЧСРСР, УНТ мусить постійно оглядатися і на колоніяльний Київ, і на сателітну Братиславу.

Очевидно, в такому становищі УНТ доводиться платити данину в своєму репертуарі обом. Але, опинившись в такій ситуації, він намагається знайти й третю, свою власну лінію й одночасно сказати, що український театр ніяк не менше від інших спроможний виставляти драми світового значення.

Початок існування УНТ в українському репертуарі проходить під знаком побутово-етнографічного театру 19 ст. на Східній Україні. УНТ почав свою діяльність виставою *Ой, не ходи, Грицю* за традиційним текстом Михайла Старицького, його ж *Сорочинським ярмарком*, *Наталкою-Полтавкою* Івана Котляревського, *Пошились у дурні* Марка Кропивницького, *Запорожцем за Дунаєм* Семена Гулака-Артемівського. Але й у той час робляться покищо обережні спроби наблизити театр до сучасності. Режисер Юрій Шерегій (відомий раніше як надхненний ініціатор театру "Нова сцена" на Закарпатті), що вживав етнографічно-побутовий репертуар, робить спробу просунути свою п'єсу "Танго про тебе" (на музику Євгена Шерегія).

Але одночасно насувається небезпека, що УНТ може стати лише політично-пропагандивною цитаделлю в імперських намірах Кремлю. В репертуар вводяться російською мовою естрадні вечори, що їх організують режисери В. Васильєв та Ю. Загребельський. Режисер В. Чернявський ставить російською мовою *Одруження* М. Гоголя. Загребельський активно просуває драми А. Чехова (*Дядько Ваня*, *Вишневий сад*), включає до репертуару *Платона Кречета* Олександра Корнійчука, не вагається ставити російською мовою сценічно-виграшну п'єсу Марка Тригера *Щаслива жінка* чи також п'єсу В. Масса *Десь у Москві*. Додатково ще й режисер М. Петрункін пропихує в репертуар драми російського "соцреаліста" Олександра Афіногенова (*Машенька* та *Вовча зграя*).

З вистав російською мовою Леоніда Малюгіна (*Старі друзі*) та Олександра Островського (*Бідність — не вада*) почав свою режисерську діяльність в УНТ син Карпатської України Йосиф Фельбаба (нар. 1921 р.), потім його довголітній директор. Проте, йде постійне намагання наблизити репертуар до місцевого терену. Так з'являється вистава Фельбаби *Підгоряне* Івана Гушалевича на музику Михайла Вербицького 21 квітня 1950 р.; після російського вечора одноактних п'єс він організовує вже український естрадний вечір під назвою *Мелодії любови*, а 19 травня 1955 р. ставить драму місцевого драматурга Василя Зозуляка *Назустріч щастю*. Одночасно Фельбаба успішно ставить світову класику (*Мірандоліна* К. Гольдоні та *Скупар* Ж. Б. Мольєра).

В цей час Фельбаба — вже не єдиний режисер. Фундатор нового закарпатського театру Ю. Шерегій ставить оперети *Пташ-*

ник з *Тролю* К. Целлера, *Жрицю вогню* Б. Валентинова та патріотичну класичну виставу *Маруся Богуславка* Старицького. Режисер Варфоломій Баволяр, земляк Фельбаби, ставить реалістичну драму початку 20 ст. *Жіночий закон* словацького драматурга Йосефа Тайовського та звертається до творчості румунського письменника й драматурга Йона Луки Караджале, зокрема до його комедії *Загублений лист* (вистава йшла російською мовою). Присутпають до режисури й місцеві актори Микола Симко (1922-1982) з новою виставою *Пошились у дурні* Кропивницького (19 січня 1955 р.) та Йосиф Корба, дебютувавши *Сватанням на Гончарівці* Г. Квітки-Основ'яненка 21 лютого 1952 р.

1956 р. позначений в історії УНТ трагічною подією: несподівано загинув Баволяр. Також "проспівав свою лебедину пісню" Загребельський, поставивши *В добрий час* В. Розова.¹ В УНТ залишився мистецький керівник Фельбаба з купкою самовідданих акторів. І тут він виявив свою подиву гідну енергію. З української класики він поставив *Украдене щастя* Івана Франка та його інсценізовані *Перехресні стежки*, *Сто тисяч* Івана Карпенка-Карого, *Вовчиху* за Ольгою Кобилянською, вдавсь відсвіжити давню сатиричну комедію Олександра Духновича *Головний бубнар*. З російської класики він поновив *Одруження* Гоголя (вже українською мовою), поставив *Анну Кареніну* за Л. Толстим, а з сучасної європейської драми успішно показав *Пігмаліон* Дж. Б. Шов, *Останню зупинку* Е. М. Ремарка; з радянської драми — *Золоту карету* Л. Леонова та інші.

Цим далеко не вичерпується діяльність Фельбаби. Він перебував на посаді директора УНТ протягом десятих років (1971-1982), потім передав керівництво театру режисерові Ярославові Сисяку, викладав у драматичній студії УНТ протягом двох років; вперше поставив п'єсу місцевого драматурга й актора Гайного *Одного чудового дня*, а, найголовніше, дав дорогу талановитому молодому режисерові Іванові Іванчо (нар. 1935 р.), нині мистецькому керівникові УНТ.

Іванчо закінчив російську гімназію Пряшева, потім Вищу школу музичних мистецтв у Братиславі. 1958 р. він показав свою першу режисерську працю *З зав'язаними очима* Й. Фейера. Згодом він поставив драми Гайного *Незакінчений епізод*, *Я світ узрів під Бескидом* (де був сам співавтором) і *Світло і тінь*; п'єси чеського драматурга Яна Соловіча (*Дуже неприємна ситуація*, *Жебрацька пригода*), а з української класики — *Лісову пісню* Лесі Українки та *Ніч на полонині* О. Олеся.

1. *УНТ на службі народу* (Slovenske pedagogicke nakladatelstvo v Bratislave, 1976), стор. 25.

Дуже вагома діяльність Іванчо як режисера в зверненні до світової класики. Його виставами були комедія Гольдони *Хитра вдовичка*, романтичні драми Ф. Шіллера *Підступність і кохання* та *Марія Стюарт* і *Король Лір* Шекспіра, що була другою виставою цього автора в УНТ після *Отелло* 1963 р. в постановці режисера М. Гойди. Про виставу *Короля Ліра* писав критик Ілля Галайда:

Як оцінити сам факт здійснення такої вистави у провінціальному театрі? Може це зарозумілий вчинок з метою довести комусь, що й провінціали спроможні показати хоча б провінціального, але все ж таки "Короля Ліра"? Ні в якому разі! Загальнословацька прем'єра на сцені УНТ 19-го лютого 1972 року стає великою подією в нашому театральному житті й засвідчує його високий художній і професійний рівень. У виставі не було нічого зайвого ні з боку сценічного оформлення, ні з боку дотримання кольорової символіки, ні з боку переважаності масових сцен, ні з боку втілення великих і малих ролей. Весь складний механізм вистави був спрямований на гармонійне розкриття трагічного акорду п'єси — трагедії людини і суспільства, повного антагонізму...²

В *Королі Лірі* звучить тема батьків і дітей. Ця тема відчутна і в драмі відомого польського драматурга Єжи Завейського *Високі стіни*, яку ставив теж Іванчо. Це драма про війну, дія якої відбувається двадцять років після закінчення самої війни. Вистава розкриває трагедію складності людського щастя, показує засоби, якими його здобувають. Як зазначила критика, режисерові вдалося успішно показати не тільки жах людини, що загинула від високої військової "стіни", але й тих людей, що вирішили вибратися з-під високої стіни з метою побудувати своє щастя на нещасті інших, також не зазнавши його.

На підставі деяких програм вистав УНТ у 1980-их роках складається уява про різноманітний репертуар. Так, наприклад, Іванчо 1981 р. поставив комедію сербського письменника Браніслава Нушича *Д-р ("Доктор філософії")*. Як відомо, в цій комедії об'єктом критики драматурга є обмеженість злісного міщанства, де не мають меж пиха й честолюбність. Це було вже друге звернення УНТ до Нушича. 1969 р. Фельбаба показав його комедію *Смуток за небіжчиком*.

Вистава *Шкільна драма* 1982 р. в УНТ — це третя п'єса молодого сучасного драматурга Ярослава Стельмаха (сина відомого письменника Михайла Стельмаха). Сам драматург назвав її "півтори години з життя школи". Дія розгортається рівнобіжно в

2. Там таки, стор. 20.

учительській, де діють педагоги, та в шкільному коридорі, де діють учні 9 класи. Ставив драму Сисяк. Розглядається неетичний вчинок одного з учнів. Схрещуються протилежні погляди, полярні думки, порушуються гострі проблеми педагогіки, які тісно зв'язані з моральними проблемами, і за короткий час глядач прилучається до теми про формування особистості молодої людини.

Слідом за *Шкільною драмою* театр поставив ранню драму О. Островського *Банкрот* (ставив гість-режисер Едуард Гіртлер). Виконавець ролі російського купця Большова Корба (він же асистент режисера) в інтерв'ю зазначав, що ця "п'єса буде завжди опозувати людській дурноті та злу".³ Це, звичайно, надто загальне окреслення. П'єса порушує проблеми середовища купецтва, де все засноване на принципі "людина людині — вовк" (купець-зять махінаціями доводить свого тестя до банкрутства).

Як зазначала критика, вистава чеського драматурга Габрієлі Прейсової (1862-1946) в режисурі Іванчо мала великий успіх. Постановлено вічну тему. Долею головної героїні Габрієля Прейсова говорила за всіх жінок, що вимагали життєвого щастя, права боротися за подружжя з улюбленою людиною. Габрієля Прейсова показала долю жінки, що наважилася залишити свого чоловіка й піти за покликом свого серця. Героїня Єва кінчає життя самогубством, яке драматург використав як заклик, що має потрясти сумління суспільства й стати сигналом до виправлення.

З башкирським драматургом Мустаєм Карімом (нар. 1919 р.) УНТ зустрічався ще 1974 р. під час постановки його ліричної драми *Край Айгуль*, що витримала біля ста вистав в режисурі Сисака. Тепер цей же режисер звернувся до його політичного фарсу (за окресленням самого драматурга) про диктаторів. Дія не виходить з життя якоїсь конкретної країни. Образ самого диктатора — поняття збірне. За словами драматурга, він задумав цей фарс багато років раніше, коли в різних частинах світу виникали різні диктатори з неясним минулим, що з'являються й тепер.

У вересні 1983 р. Фельбаба показав в УНТ *Суєту* Івана Тобілевича. В режисерському поясненні до цієї вистави він писав:

Театр відкрив 38-ий сезон п'єсою Івана Карпенка-Карого "Суєта". Ми спробували викрити людську "суєту" "сміхом крізь сльози" і примусити "суєтливих" людей ганьбитися своїх "нечесних вчинків". Автор майстерно показав "суєтливу" сторінку життя українського народу кінця XIX і початку XX століття. Ми намагалися дану тематику творю часово актуалізувати і творчими засобами створити асоціативність людських типів, характерів і проявлень. Створилась

3. Програма вистави *Банкрот*, 15 травня 1982.

Сцена з *Короля Ліра* В. Шекспіра у виконанні акторів УНТ (1972)

добра творча атмосфера. Ніхто з нас не задумав стояти боком і бездіюче дивитися на "отакі" одиниці та їх проявлення, про яких один з головних персонажів п'єси Іван Барильченко говорить: "... все своє життя із праці других забирають і нічого в людське життя не кладуть!"⁴

Драма Карела Чапека (улюбленого драматурга в репертуарі УНТ) *Справа Макропулос*, поставлена Іванчо 1984 р., розглядає проблему довговічності людського життя. Стимулом до її написання послужило драматургові вчення російського вченого Іллі Мечнікова, який розвинув думку, що старість наступає в результаті самоотруєння організму. Проблема довголіття Чапек тлума-

4. Програма вистави *Суєта*, 24 вересня 1983.

чить не тільки як ідеальну, але навіть як небажану. Сперечаючися з Шов, що вбачав ідеальний стан людини в можливості жити кілька сот років, Чапек вважає шістдесятилітній термін життя непоганим і досить тривалим.

Звернення Іванчо до п'єси словацького драматурга Юліюса Барч-Івана *Мати* (січень 1985 р.) розраховане головним чином на сільського глядача. В його пам'яті напевно мусила бути п'єса цього ж автора *3000 людей* (хоч і не поставлена УНТ), що висвітлювала потворну бідність індустріалізації супроти сільського життя. Тепер перед глядачем поставлено значно глибшу проблему, важливу для його старшого покоління — ставлення батьків до дітей. Головна героїня-мати прийшла до трагічного висновку, що на протязі свого попереднього життя не зуміла примирити своїх синів, викликати в них любов і повагу один до одного.

Наступною прем'єрою УНТ (16 березня 1985 р.) стала знову драма з сільського життя. На цей раз гість-режисер Наталя Мигальова зупинилася на соціальній драмі М. Кропивницького *Глитай, або ж павук* (показаній в УНТ під назвою *Павук*). Очевидно, образи подібні до головного героя Бичка, мають місце в сільському середовищі Пряшівщини. Якщо вони дійсно ще існують, то образ "павука", що своїм багатством підкоряє собі сільську бідноту, а до того ж показаний сластолюбцем, виправданий цією виставою.

Однаке, в репертуарі останнього десятиліття чи не найбільшим явищем є вистави п'єс Івана Гриць-Дуди, найяскравішого представника місцевої української драматургічної творчости. Гриць-Дуда (нар. 1911 р. в селі Рудльов Воронівської округи) працював учителем в селах Закарпаття і Пряшівщини, а потім став першим директором УНТ, де також працював і актором. Написавши кілька п'єс до радіо, дебютував 20 жовтня 1973 р. в УНТ своєю першою п'єсою *Маків цвіт* в режисурі Іванчо. Свідок вистави Галайда говорить, що

... перед відкриттям завіси на першій прем'єрі нового театраль-ного сезону панував особливий настрій. Артисти театру, учні українських шкіл у Пряшеві, технічний персонал разом з режисером Іваном Іванчом та Іваном Гриць-Дудою, автором драми "Маків цвіт" хвилювались: як воно вийде, як сприймуть глядачі нашу першу спробу, наше кропітке старання вивести на сцену історичне минуле нашого народу?! Чи здатні ж ми воскресити в народній пам'яті далекий вогник полум'яного серця русина Федора Главати з Руської Волової, опришка, який разом із своїми ватажками вільним, розбійним вітром наводив страх на панів по обидва боки Карпат? І ось воно вийшло, воскресло — загорівся "Маків цвіт". Про нього заговорили не лише в Пряшеві, але по всій околиці, де тільки було показано цю постановку. З далекої давнини прозвучав символічний, повний відваги голос Діда Бескида (артист Павло Симко). Він поєднав

у собі і розгорнув основну ідею п'єси — боротьбу за кращу долю народу. Маків цвіт в руках Главати (артист Олександр Кучеренко) став великим символом нашого народу, ген далеко попід Маковицю.

I. Іванчо підняв на ноги весь храм Мельпомени, щоб вивести на сцену легендарних героїв нашого світлого уламку історії. Це була одна з найкращих прем'єр, завдяки монументальному поєднанню в ній праці режисера, артистів музичного та сценічного оформлення (Володимир Любимов, Степан Бунта). Я із захопленням реагував на кожний звук музики, яка досягла високого художнього рівня і місцями звучала широкою симфонією багатой музикальної душі. Широко плескав по залі чародійний наплив мотивів народних мелодій, тривога і стогін народний і хоральний пригноблений дух середньовіччя. Часом важко було встановити, де артисти, захоплені музикою, створювали чудові, переконливі художні образи, а де музика доповнювала динаміку драматизму п'єси "Маків цвіт..."⁵

На жаль, не вдалося встановити деталей про виставу другої драми Гриця-Дуди *Бурхлива весна*. Відомо, що її присвячено 60-річчю виникнення Словацької Республіки. Режисерував її Сисяк, і вистава відбулася 19 травня 1979 р. Натомість дещо більше відомо про третю драму Гриця-Дуди *Ілько Липей* (драматичної балади), поставленої УНТ 26 квітня 1984 р. знову в режисурі Сисяка. Герой драми — постать історична. Він загинув від жандарської кулі 14 вересня 1935 р. На основі життя Липея відомий український письменник Василь Ґренджа-Донський створив 1936 р. повість.

Устим Кармелюк, Олекса Довбуш віддзеркалені в драмі; чеський письменник Іван Ольбрахт написав 1933 р. роман *Микола Шугай, розбійник*, що користався популярністю на Закарпатті; Гриць-Дуда відтворив образ Липея в драмі. Розбійником зробила Ілька доля. Не знайшовши праці на Закарпатті й не діставши допомоги, щоб зберегти життя своїй дитині, він уночі взяв від крамаря харчі й лишив записку, що, як будуть гроші, він заплатить йому. В той час недалеко від рідного села Ілька хтось убив крамаря, й поліція пришила справу вбивства Ількові. Тяжко переживаючи кривду, він утік у ліси з надією там знайти свободу...

Підходячи до свого 40-ліття, УНТ передусім повинен пишатися своїми досягненнями в створенні своєї місцевої драматургії. Поруч з нею вирости визначні професійні мистці. Наприклад, актор Корба працював у ньому 37 років, 35 років віддав йому актор Симко, вже 35 років працює в ньому актор Юрій Якуб, 30 років — актор Андрій Луцик, 23 роки — сценограф Бунта. Активні визначні сили жіночого акторського складу Анна Бітнер, Марія

5. УНТ на службі народу, стор. 21-22.

Корба, Тамара Симко, Анастасія Югас, численні молоді актори, композитор Любимов...

Можна сказати, не помилившись, що в своєму репертуарі після місцевої української драматургії УНТ найсильніше виявив себе в постановках численних творів словацької та чеської драматургії. Ніхто не збирається картати УНТ за те, що на ньому лежать певні зобов'язання час від часу включати до репертуару твори, що наказують йому партійні чинники. Але театр, що спромігся показати з успіхом драми Шекспіра й Шіллера, мусів би задуматися над українським клясичним репертуаром, щоб він не виглядав виключно... селянським. Чому за 40 років діяльності показано лише одну драму Лесі Українки? Чому відсутні сальонові та історичні драми української клясики? Лише поставлено *Сон князя Святослава* Франка, прем'єра якого вже відбулася 20 років тому. Чому відсутні драми ранніх 1920-их років, за винятком тих, що їх заборонили й забороняють офіційні партійні чинники? Та треба сподіватися, що УНТ буде робити намагання виправити свої прогалини так далеко, як йому дозволять обставини.

І, нарешті, останнє. Геній українського театру Лесь Курбас, прощаючися з акторами до наступної зустрічі, вживав свою улюблену фразу: "Доброї роботи!" "Доброї роботи" вам у майбутньому, театральні ентузіясти УНТ!

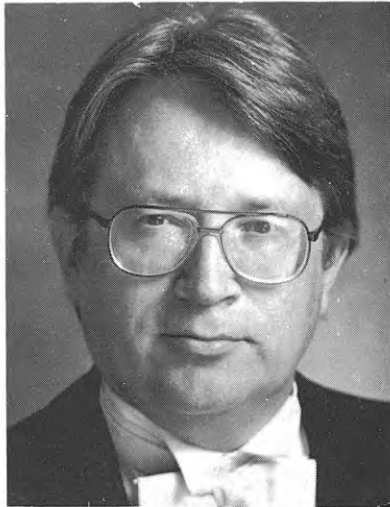

Пряшівський драматург Іван Гриць-
Дуда

ВІРКО БАЛЕЙ — ПІЯНІСТ І КОМПОЗИТОР

Олесь Кузишин

25 березня 1981 р. в нью-йоркській концертній залі Карнегі Гол, відбувся концерт скрипаля Євгена Гратовича та піаніста Вірка Балея. В програмі (за винятком першої точки) твори українських композиторів 20 ст. Невелика зала була приблизно до половини заповнена, головню українцями Нью-Йоркської метрополії. Вже під час перерви виявилось незадоволення більшості слухачів. Виконаний репертуар, мовляв, "надто модерний", "не досить мелодійний", "какофонічний" і навіть, "атональний". "Хто ж грає на струнах фортепіану, замість грати на клявішах?" — здивовано зауважували деякі слухачі. Неважко догадатися, що цей концерт не увінчався блискучим успіхом, беручи під увагу реакцію цієї нечисленної публіки. Для Балея, це напевно не було нове явище. Ось як висловився про інший музичний творчий вечір Балея один нью-йоркський український критик:

Понад все Балея повинен би знати, що пропагувати нині атональну музику, це анахронізм. Бо музичний світ ствердивши, що від закінчення Першої світової війни, коли то зачав процвітати в музиці модернізм, мистецтво музичне не осягнуло, до цього часу, нічого особливого і тому звертається тепер до неоромантизму. Подібне маємо і в малярстві: зворот до реалізму.*

Читаючи ці рядки, Балея мусів гірко всміхатися. Які це знайомі слова! Як часто мусіли їх чути Шенберг, Берг чи Веберн, а пізніше Стравінський, Булез чи Штокгавзен, і разом з ними ціла плеяда композиторів 20 ст., які плекали нову музичну мову. Реакція української нью-йоркської публіки на творчість і музичні погляди

* Теодор Терен-Юськів, "На маргінесі одного музичного виступу в Нью-Йорку", *Свобода* (Джерзі-Сіті), квітень 1979 р.

Балея, немов би мікрокосм подібної реакції загальної нью-йоркської публіки на мистецтво П'єра Булеза під час його терміну музичного керівника Нью-йоркської філармонії (1969-1977). За ті вісім років список передплатників філармонічних концертів зменшився, як ніколи перед тим, попри те, що з технічного боку цей період вважається "золотою епохою" цієї оркестри. Подібних прикладів нетолерантності до нових музичних напрямів є безліч в аналах історії музики. Непевність і вагання в присутності незнайомого і незрозумілого — цілком звичайні людські прикмети. Плекаючи свою вибрану музичну мову, Балея цілком свідомий цього. Шлях кожного мистця непевний і вкритий перепонами. Шлях поступовця і новатора в мистецтві тим більше тернистий.

Мистець народився 1938 р. в Радечеві на Україні. В сім років почав навчатися гри на фортепіані в Німеччині. Переїхавши з родиною до Америки в 1949 р., продовжував музичні студії у Каліфорнійському інституті мистецтв, де одержав диплом бакалавра і магістра музики. Його головний викладач Ерл Вургійз висловився про Балея дуже позитивно, описуючи його як "найобдарованішого і найдисциплінованішого" з учнів. Балея також учився у знаних мистців Розіні Левін і Карла Шнабеля. Як композитор, він одержав гонорари від Асоціації учителів Невади, Мистецької ради штату Невада, як також і престижний гонорар від Національної Мистецької Ради. Його твори з'являються на платівках звукозаписних фірм Такома, Едуко, Кристал і широкозваної фірми Нонсач, яка спеціалізується в модерній серйозній музиці. Недавно фірма Оріон запросила його записати на платівку серію фортепіанових творів. Балея — музичний керівник симфонічної оркестри міста Лас-Вегас, як також камерного ансамблю Лас-Вегасу. Він учив гри на фортепіані, теорії та композиції в Каліфорнійському інституті мистецтв, а тепер викладає історію музики, композицію і вчить гри на фортепіані в Невадському університеті. В 1979 р. він дістав нагороду Національної Мистецької Ради і рівночасно виграє кілька нагород штату Невада. Балея попав до відомого біографічного музичного довідника *Who's Who in American Music*.

Хоч до цього часу професійна діяльність Балея має льокальний характер (він виступає головню в околиці своєї постійної праці в Лас-Вегасі), його музичні досягнення в порівняно молодому віці таки варті уваги. Крім вищезгаданих відзначень і нагород, його твір Ноктюрн ч. 5 у виконанні піаністки Лори Спіцер у Карнегі Гол 23 червня 1985 р. позитивно прийняли (з деякими мінімальними застереженнями) традиційно вимогливі нью-йоркські критики. Відомий журналіст Вільям Крачфелд пише, що твір Балея "принадливий, дещо споріднений до Шопена чи Бартока в засо-

бах пурхливої, дисонантної мови" (*Нью-Йорк таймс*, 25 червня 1985 р.). Мейн Міллер пише, що Ноктюрн ч. 5 "великий і вимагає втримання чотирьох рівнів у різних регістрах клявіатури". Далі він пише, що "авангардні твори слов'ян часто звучать експериментально, але Балея далеко перевершив цю стадію" (*Нью-Йорк сіті трібюн*, 26 червня 1985 р.). Маючи нагоду переслухати цей твір кілька разів, автор цих рядків почуває себе зобов'язаним додати, що, на його думку, нью-йоркські критики досить поверхово описали твір Балея (це часто буває в їхній критиці нових творів), не відчувши його глибшого змісту та балансу композиційної структури.

Ноктюрн ч. 5, як і не один твір 20 ст., блискучо заперечує твердження тих, які вважають, що атональні твори не здатні висловити ліризм, ніжність чи співучість. Це ще один доказ на те, що емоційна особливість даного твору не полягає в вибраній музичній мові композитора, а в його вмінні нею промовляти.

В рукописі композитор пояснює, що цей твір побудований за взірцем чотириголосового мотету (вокальна форма, яка виринула в середньовіччі — О. К.), кожний голос якого виспіває інший текст. Подібно, контрапунктна мережка Ноктюрна складається з чотирьох інструментальних "голосів", кожний з яких знаходиться в іншому фортепіановому регістрі. "Голоси" індивідуально описують головну "подію" — специфічний тоновий устрій. Твір вимагає опанування тринадцятьох символів, яких немає в стандартній нотографії, але автор докладно пояснив їх у рукописі.

Впродовж майже всього твору "альт" виступає як провідний голос. Тут найчіткіше виявляється тоновий устрій, на якому побудований Ноктюрн. Йому протиставлено "тенор", який споріднений з "альтом" метричною побудовою та рівномірністю переходу. Можна догадуватися, що саме найвищий голос, "сопрано", нагадував вищезгаданому критикові Крачфелдові твори Шопена. Його "декоративний", на перший погляд, вигляд та перебіг його пасажів півтонами, дійсно, нагадує цього композитора. Балея зумів йому надати імпровізаційного характеру, композиційної риси, яка не була також чужа Шопеніві. В "басовому" голосі найбільше знаходимо гру на струнах фортепіану, замість на клявішах. В низькому регістрі ця техніка надає Ноктюрнові таємничого характеру, який дуже підходить цьому жанрові. Приголомшливо завершивши переплетення цих чотирьох окремих голосів голосними "акордами", композитор у закінченні повертається до дрімотного характеру вступу.

Треба зазначити, що всякі порівняння Ноктюрна до творів Шопена чи інших композиторів 19 ст. мусять обмежуватися окре-

мими жестами. Твір Балея користується музичною мовою 20 ст., яка за своєю природою заперечує ідеали "романтики". Слухаючи сучасні твори, не можемо сподіватися прикмет естетики попередніх епох, бо вони не конечно стосуються до цих творів. В 20 ст. "мелодія", "гармонія" чи "контрапункт" набувають нового значення. Контрапункт сучасного твору — це не "імітаційна fuga" Баха, чи мелодія Берґа або Шубертових пісень; гармонії, на яких побудовані твори Стравінського "російського періоду", не знайдемо в симфоніях Бетговена. Зате, так само як поезія може глибоко на нас вплинути, якою б мовою її не писали: німецькою, французькою, англійською чи українською, так само можуть доторкнутися до наших почувань і різні музичні твори, без огляду на те, чи їх писали музичною мовою 18, 19 чи 20 ст. Важливе тільки те, чи дозволимо ми собі запізнатися з цією мовою та збагнути її суть. В цьому розумінні Ноктюрн ч. 5 Балея, на думку автора цих рядків, вдалий і ефектний твір.

Минає п'ять років від виступу Гратовича і Балея у Карнегі Гол в березні 1981 р. Було б цікаво послухати Ноктюрн ч. 5 або й весь цикл у виконанні самого композитора. Було б цікаво побачити, яка була б цього разу реакція української публіки Нью-Йорку. Чи міняються погляди? Чи зростає свідомість, що історія музики не закінчилася після Ріхарда Штрауса? Чи відважилися б ми сказати, як твердить вищезгаданий український критик (Терень-Юськів), що від часу Першої світової війни музичне мистецтво не добилося "нічого особливого", коли в програмах найбільших оркестр, опер і балетів світу, постійно з'являються з великим успіхом саме твори Шенберґа, Веберна, Берґа, Стравінського, Бартока, Копланда і безліч інших "модерністів"? Думаю, що такий скептицизм ми вже залишили далеко позаду.

ПРО УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛ-КОМУНІЗМ

(З приводу праці Джеймза Е. Мейса)

Мирослав Прокоп

Після того, як на 20 з'їзді КПРС в лютому 1956 р. Хрущов виголосив секретну промову про злочини Сталіна, давши цим сигнал для частинної десталінізації, в країнах сателітів СРСР виявилися тенденції до т. зв. власних шляхів до соціалізму. Їхніми носіями стали місцеві комуністичні вожді, точніше репресовані Сталіном після Другої світової війни. Немає сумніву, що в їхніх сподіваннях і діях серйозну роль грало бажання принаймні частково звільнитися від московського контролю і, ще більшою мірою, свідомість того, що під тим оглядом вони могли спиратися на підтримку ширших кіл власного народу. Це виявилось під час Угорської революції восени 1956 р., а також у Польщі, хоч там усунення від влади місцевих сталіністів разом з московським намісником маршалом К. Рокосовським відбулося щойно після того, як у червні 1956 р. вийшли на вулиці Познаня польські робітники, що й призвело до тодішніх революційних заворушень у Польщі. Ті події примусили Хрущова погодитися на повернення до влади Владислава Гомулки, який, зрештою, після 14 років правління, виявився неосталіністом і в грудні 1970 р. наказав стріляти в гданських страйкарів.

В Угорщині місцеві комуністи пробували вийти з комуністичного бльоку й шукати компромісу з некомуністичними силами, але ці намагання Москва задушила танками. В Чехо-Словаччині опір московському контролю, лібералізаційні тенденції та шукання "власних шляхів до соціалізму" виявилися в голосній "Празькій весні" 1968 р., яку в Кремлі оцінили як серйозну загрозу для всього комуністичного бльоку, включно з СРСР, тому це відродження зупинили силою. Безперечно, важило й те, що московське Політбюро знало, що більшого опору в Чехо-Словаччині не буде та що західні демократії обмежаться словесними протестами. Так у 1950-их і 1960-их роках були ліквідовані спроби комуністів сателітних держав "іти власними шляхами до соціалізму", а маргінес своєї автономії вони мусять, як наприклад, в Угорщині, вміщати в рамки, дозволені Кремлем.

Проте, ще довгі роки після згаданих подій Москву лякала й на ділі досі лякає примара "націонал-комунізму" неросійських наро-

дів (російський націонал-комунізм, чи радше націонал-шовінізм чи націонал-імперіялізм, вожді КПРС часто толерують і навіть підсичують). Ця примара блукала також по сторінках української радянської преси, а подекуди з'являється й досі, хоч політичні течії, які можна кваліфікувати як український націонал-комунізм, мали місце в Україні більше ніж півстоліття тому.

Питання націонал-комунізму в країнах т. зв. народної демократії було у 1950-их і 1960-их роках предметом великого заінтересування в публічній опінії світу, на цю тему написано чимало дослідних та наукових праць на Заході. В порівнянні з цим дослідження українського націонал-комунізму досить нечисленні. У післявоєнний період першою англійською працею, що з'явилася у 1953 р. і відкривала можливості суцільної студії українського комунізму, була бібліографія Юрія Лавріненка, а рік згодом Іван Майстренко видав монографію про боротьбізм, як один, правда, дуже важливий, феномен українського націонал-комунізму. Він також є автором *Історії комуністичної партії України* (1979) та двох збірок *Сторінки з історії комуністичної партії України* (1967 і 1969). А у 1958 р. Всеволод Голубничий надрукував англійською мовою свій *Нарис історії Комуністичної партії України*. У 1972 р. вийшла праця Івана Кошелівця *Микола Скрипник*, що є політичною біографією цієї найвидатнішої постаті українського комунізму. Монографіями є також докторська дисертація Романа Сольчаника та праця Януша Радзейовського про Комуністичну партію Західної України, перша англійською, друга польською, а пізніше теж англійською мовою у виданні Канадського інституту українських студій. В УРСР вийшов нарис Ю. Бабка та І. Білокобильського про Скрипника і П. Бачинського про Панаса Любченка, але вони ані своїм змістом, ані розміром не заслуговують називатися політичними біографіями.

Окремі етапи чи сторінки українського комунізму з'ясовують у своїх працях дослідники Артур Адамз, Юрій Борис, Василь Дмитришин, Джон Решетар, Джон Армстронг, Роберт Салівант, Григорій Костюк, Борис Левицький, Ловелл Тіллет, Тарас Гунчак, Ярослав Білінський, а в галузі української літератури — Юрій Луцький і Мирослав Шкандрій. Якщо йдеться про радянські першоджерела, то тривалу вартість для пізнання генези українського комунізму має по-своєму прапороносна праця Василя Шахрая та Сергія Мазлаха *До хвилі*, а також підручники чи полемічні есеї й праці Мойсея Равича-Черкаського, Миколи Попова, Матвія Яворського, Андрія Річицького, Олександра Шумського, Михайла Волобуєва, Євгена Гірчака, Абрама Лейтеса і Миколи Яшека та, очевидно, літературні й політичні памфлети Миколи Хвильового та п'ятитомник Миколи Скрипника *Статті й промови*.

На тлі перелічених тут праць про український комунізм видана у 1983 р. в Гарварді праця Джеймза Е. Мейса* є фактично першою науково-дослідною працею англійською мовою, яка охоплює цілий комплекс проблем українського комунізму з тематичного та часового погляду. Автор спирається на великий першоджерельний матеріал, до речі, він багато цитує найважливіші виступи провідних представників українського комунізму, їхні статті, промови, також постанови партії в окремих питаннях, а феномен українського комунізму він розглядає на тлі, з одного боку, розвитку українських національно-демократичних, і також комуністичних сил в період революції, а з другого, політики Леніна до України. Мейс аналізує взаємини між "націоналізмом", точніше, між національними та соціяльними прагненнями українського народу, які під час революції репрезентували українські соціялістичні партії, та "соціялізмом", точніше, марксівськими теоріями національного питання і їх інтерпретацією та застосуванням в політиці російських комуністів. Автор показує, як відносно незначна сила російських комуністів (вони одержали тільки 10% голосів в Україні у виборах до Всеросійських установчих зборів в листопаді 1917 р.), могла своєю вигідною тактикою опанувати українську арену та внести розкол серед українських національно-демократичних діячів.

В чисто методологічному пляні праця Мейса — це історія народження, окремих етапів розвитку, успіхів і невдач, врешті, падіння українського комунізму. При цьому в своїй розповіді автор виводить на сцену провідних репрезентантів цієї течії, показуючи роль, яку вони відіграли в житті українського народу впродовж наснажених динамікою та трагізмом п'ятнадцяти років нашого сторіччя (1918-1933). Таким чином, читач знайомиться з діяльністю та особистою долею таких постатей як Шахрай, Юрій Лапчинський, Шумський, Хвильовий, Волобуєв, Яворський і особливо Скрипника — центральної постаті великої драми. Життєві шляхи та політичні біографії тих людей різні, але немає сумніву, що раніше чи пізніше вони прагнули забезпечити національні та соціяльні права для свого народу і особливо його рівноправність в уявлюваному ними ідеальному комуністичному суспільстві. Але водночас це люди, які безперечно чималою мірою причинилися до катастрофи Української Народньої Республіки, до репресій

* James E. Mace, *Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933* (Кембрідж, Массачусетс: Harvard Ukrainian Research Institute & the Ukrainian Academy of Arts & Sciences in the US Publishers, 1983).

проти українських національно-демократичних діячів і видатних представників української культури та науки, а далі й до втрати українським народом тих свобод, які він завоював собі в революції.

Причини народження українського комунізму дуже різні. Насамперед це слабкість українського національно-демократичного руху. Всі українські політичні партії, в тому числі й дві головні партії есерів і есдеків, увійшли в революцію фактично в пелюшках. Після тривалих репресій, заборон і переслідувань організовані на початку нашого сторіччя політичні формації не мали змоги розвинутися. Коли ж прийшла революція, вони були слабкі керівництвом і кадрами, до того ще без послідовної чіткої програми, яка б мобілізувала маси, без розпрацьованої стратегії й тактики. А втім, після того коли, здавалося, що в Україні сталося чудо, коли репрезентанти мільйонів українських селян, робітників і вояків декларували свою лояльність українській владі, коли українські партії здобули 80% голосів у виборах до Всеросійських тимчасових зборів, виявилось, що цю стихію могла опанувати та спрямувати у виразне річище боротьби тільки досвідчена рука. А її не було.

У той же час по другий бік барикади і проти української демократичної революції стали російські більшовики — організована політична сила з чіткою програмою, сповнена рішучості жорстокою безоглядністю та забріханою демагогією завоювати для себе Україну. Більшовики підступно використали трагічний вузол соціальних і національно-політичних суперечностей, що утворився в Україні й цим внесли замішання серед народних мас. Що більше, вони породили сумніви й хитання, а то й хаос в мисленні багатьох провідників української революції. Мейс уважає, що головною причиною упадку Центральної Ради було те, що українські соціалістичні партії вагалися задовольнити вимоги селян у питанні розподілу землі і це підірвало довір'я до неї. Згодом Директорії пощастило змобілізувати вояцькі та селянські маси проти гетьмана Скоропадського, але після упадку гетьманської влади ті маси розійшлися по домівках, а Українська Народня Республіка залишилася на ласці отаманів-авантюристів. В таких умовах Ленін, який завжди розглядав політику до прагнень неросійських народів з чисто тактичного куту бачення і думав імперськими категоріями, скористався політичними помилками українського уряду. Зрештою, остаточної перемоги він добився засобами збройної агресії.

Варто, проте, додати, що, були ще інші, крім названих автором, причини катастрофи української демократичної революції і цим самим росту українського комунізму. Як сказано вже, українські

демократичні партії не могли розвинути в передреволюційний період. До того ж в роки революції УНР мусіла вести війну на кількох фронтах. Українсько-польська війна порівняно довгий час зв'язувала велику кількість збройних сил Української галицької армії (понад 50 тисяч). Коли б така формація існувала на Наддніпрянщині у 1917 р., вона могла успішно протидіяти військовим з'єднанням Антонова-Овсієнка та Муравйова в січні 1918 р., не сталася б тоді трагедія під Крутами. Великого удару завдала також політика Антанти до України, іншими словами, ті політичні впливи, які на Заході мали царські генерали, більшовики і поляки.

Нашою слабкістю були непорозуміння між двома українськими урядами, неспроможність домовитися про те, що в даних умовах було потрібне, що можливе, а що ні. Це призвело до шукання співпраці то з більшовиками, то з Денікіном, то з поляками, і в результаті поглиблювало взаємне відчуження двох урядів і суспільств одного народу. Своє зробила також отаманщина, "самособі-панство", і, очевидно, низький рівень свідомости народних мас і нестача кваліфікованих кадрів. Усе це наближало українську революцію до катастрофи, а далі, в свою чергу, до шукання виходу зі становища на платформі націонал-комунізму, а властиво до переходу на радянські позиції частини українських діячів. Бо власне сам націонал-комунізм, себто намагання українських комуністів в рамках РСДРП, КПУ чи загалом у співпраці з більшовиками, здобути частинно незалежне місце для України та її інтересів, народився, як справедливо вказує Мейс, з одного боку, в результаті слабкості українських демократичних сил, з другого, в процесі їхньої боротьби проти панування російських комуністів.

Власне, відверта ворожість російських більшовиків до національних домагань українського народу, що виявилось зокрема в період т. зв. п'ятаковщини, себто другої окупації України більшовиками на переломі 1918-1919 років, яку характеризували безоглядні грабунки населення (очевидно санкціоновані Леніном, який українським хлібом рятував господарський провал в Росії) і розстріли українських патріотів, призвели до того, що опозиція до політики партії народилася навіть серед тих членів РСДРП українського роду, які до того часу байдуже ставилися до національних прагнень українського народу. Першою найяскравішою постаттю серед них був Шахрай, який спільно з Мазлахом видав у 1919 р. брошуру *До хвилі*, в якій вимагав від російських комуністів визнати, що "Україна є така сама країна як Росія, Німеччина, Франція, Італія, Норвегія, Англія та інші". Він також домагався створення окремої від РСДРП чи РКП(б) української комуністичної партії. Подібні домагання, правда, з акцентом на федералізм, висувала група українців-членів РСДРП з Петром Слинськом і

Юрієм Лапчинським у проводі; в березні 1918 р. цю партію переіменовано на РКП(б), у 1925 р. на ВКП(б), а у 1952 на КПРС. На відміну від концепції унітарної держави, вони вимагали існування рівноправних радянських республік України і Росії, пов'язаних федеративними зв'язками.

Такі групи та діячі, себто члени РСДРП українського роду, серед яких був також Скрипник, були тільки одним із елементів майбутнього українського націонал-комунізму. Без сумніву найчисленнішою з них, з найсильнішим у тій течії національним спрямуванням були українські боротьбісти (від назви їхнього пресового органу *Боротьба*), себто ті члени Української партії соціалістів-революціонерів, які в процесі революції прийняли радянську платформу, і укапісти (від повної назви "Українська комуністична партія"), тобто члени Української соціал-демократичної партії, які також перейшли на радянські позиції. Специфічною рисою тих двох груп було їхнє чисто українське коріння й те, що вони не були тільки додатком до російської політичної партії. Правда, вже у 1920 р. боротьбісти були змушені влитися до КП(б)У (Ленін боявся окремої української сили й від початку плянував їхнє пряме підпорядкування керівництву РКП(б), а укапісти пішли слідом за ними у 1925 р., протривавши п'ять років, як Мейс каже, як остання легальна радянська опозиційна партія. У цьому плані окреме значення мала також поїздка на Україну в травні 1920 р. Володимира Винниченка, дарма що в історичному розвитку українського комунізму це був тільки короткотривалий епізод.

Розглянувши основні компоненти українського комунізму, Мейс розповідає про діяльність і роль його представників на тлі процесів, які проходили в окремих ділянках життя українського народу у 1918-1933 роках аж до голодової катастрофи, отже в галузі освіти, культури, науки, економіки, історіографії, в пов'язанні з тодішньою політикою Москви до України. Центральне місце в розгляді посідає проблема українізації, яка, за опінією автора, була неминучим засобом чужого українському народодові режиму знайти доступ до ширших кіл українського суспільства, але яка водночас була вимушеним компромісом з прагненнями тих кіл. Таким компромісом була також тимчасова згода на діяльність українських націонал-комуністів, які стали провідною силою у процесі відродження 1920-их років.

Коли, однак, у Москві побачили, що стихійна українська сила переростає межі, поза якими починається загроза єдності імперії, проти неї почався наступ. Сам Сталін втрутився у справу шляхів розвитку української культури, коли Хвильовий проголосив вимогу її орієнтації на Захід. Сталін також, як ініціатор першої п'ятирічки, бачив в українському селянстві головну силу, яка протис-

твлятиметься колективізації. Небезпекою для Москви стали також намагання українських істориків указувати на власні шляхи розвитку української держави та пропонувати росіянам шукати початків Росії на півночі, а не в Київській Русі (Грушевський); теорії українських істориків-комуністів про окремі від РСДРП власні джерела і власну біографію КПУ (Яворський); пропозиції розглядати Україну як самостійну господарську одиницю (Волобуев), послідовно проводити українізацію в галузі освіти, партійного та державного апарату (Шумський), але особливо небезпечною стала в очах московського Політбюро позиція, сила та вплив, які здобув в Україні Скрипник. Його політику, метою якої було перетворити УРСР у справді рівноправного партнера у федерації рівних радянських республік — згідно з догмами про інтернаціоналістський характер компартії та віри в революційну перебудову всього світу на принципах цієї догми — його намагання поширити свої впливи також поза межі самої УРСР і брати під свою опіку українців у самій Росії, ніяк не можна було погодити з централізаційно-уніфікаційною політикою Москви. Загалом, усе, що тоді проходило в Україні, всі її відцентрові тенденції, чи то в галузі культури, чи економіки, чи адміністрації, а ще більше автономістичні тенденції розглядати УКП як самостійну силу — було в самій основі вороже Москві. Тому терор у формі плянованого Кремлем голоду та масове винищення інтелігенції, з керівниками українського комунізму включно, стало неминучим.

Залишається тільки питання, наскільки керівники українського комунізму передбачали цю катастрофу, що робили, щоб від неї рятуватися та, що більше, вказати народові вихід з ситуації, яку якоюсь мірою самі спричинили. Відповіді на це немає й не буде, аж доки будуть закриті більшовицькі архіви. А втім, це найтрагічніша сторінка в історії українських комуністів. Бо як-не-як, вони стали у 1920-их роках керівною силою в Україні, вони були найближчі до керівного центру в Москві, вони мусіли б розуміти, куди ведуть російські більшовики, що несе українському народові їхня політика, і повинні були принаймні відкрити йому очі на це, якщо не рятувати. Тим більше, що вони мусіли бути свідомі того, що сокира гостриться й на них самих. Жертви, які вони самі принесли, чи самопожертви типу Скрипника та Хвильового, були драматичними актами протесту, але вони не компенсували мільйонових жертв народу. З офіційних документів та неофіційних інформацій відомо про деякі намагання українських комуністів і навіть більшости ЦК КПУ відвернути чи принаймні поменшити розміри катастрофи голоду, коли вона вже існувала. Показником того є їхня постава під час злопам'ятної т. зв. третьої всеукраїнської конференції рад 6 липня 1932 р. в присутності

прибулих з Москви Молотова і Кагановича, але це було вже "за п'ять дванадцять". Справжня катастрофа, нищення української селянської верстви, почалася чотири роки раніше в перші місяці насильного "розкуркулювання" багатих селян, їхніх розстрілів і вивозів. Тоді та в пізніші роки народні маси були напочатку спроможні на ширший опір — коли б їм хтось указав шляхи до організованої самооборони. У 1932-1933 роках це були вже тільки виснажені голодовими злиднями та психічно стероризовані люди, які могли знайти в собі сили лише на стихійні льокальні вибухи гніву чи самооборони. Розгромлені тоді вже були також національно-демократичні кадри. Нація опинилася без керми й без вітрил.

Вартість праці Мейса не тільки в науковому дослідженні українського комунізму, історичного явища півстолітньої давности. На цю проблему можна було б дивитися тільки як на сторінку минулого в житті одного народу, коли б не існував Радянський Союз. Але він існує і в ньому продовжується політика державної централізації, що більше, етнічно-культурної уніфікації, в суті речі насильної асиміляції неросійських народів у розмірах, про які не могли мріяти Ленін і його співробітники, зі Сталіном включно. У цій новітній імперії далі триває опір поневолених народів, тому тема, яку вибрав Мейс, не тільки об'єкт дослідження вченого, але також жива проблема наших днів, зокрема для народів СРСР. А оскільки сучасний Радянський Союз дуже змінився як система в порівнянні з двадцятими роками і на сьогоднішній день перетворився в могутню імперію з г'юльбальними інтересами і з г'юльбальною завойовницькою політикою, яку сьогодні відчувають не тільки народи Східної Європи, але й Азії, Африки та обох Америк, праця Мейса має також і глибоко актуальне політичне значення.

Вона, насамперед, страшенно повчальний документ для народів Польщі, Угорщини, Румунії, Болгарії, Східної Німеччини, думаю, також для західних німців, бо сьогоднішні сателіти Москви — завтра природні кандидати у "федерацію" народів СРСР, а в майбутньому також у "радянський народ". І народам Третього світу було б чого навчитися з книжки Мейса, так само як і очарованим Росією західним експертам СРСР, зокрема американським, типу Джорджа Кеннана, і західнонімецьким, для яких боротьба поневолених народів імперії — це *quantité négligeable*, якою можна не цікавитися, що всі свої сподівання покладають на приход до влади у Кремлі "лібералів".

Зовсім не випадково після лише однієї зустрічі з М. Горбачовим Марґарет Тачер, англійський прем'єр, вживала фразу, яка

може поширити фальшиві ілюзії про те, що з ним, мовляв, можна домовитися, а Кеннан б'є на сторінках *Нью-Йорк таймз* у дзвін тривоги, перестерігаючи, що гострі слова Реґена на адресу більшовиків можуть поспувати добрі взаємини з новим керівництвом Кремлю. Що думати про таких, як-не-як, дослідників СРСР, які читають тамтешні видання, отже й тривалі нерозбірливі напади на Захід, і мусіли б знати, що в Москві чемні слова та поступки противника розуміють тільки як доказ його слабкості.

А для українців значення книжки Мейса передусім подвійне. Поперше, вона дає змогу чужинцеві ознайомитися не тільки з імперіялістичною політикою Москви в Україні, але також із опозицією проти неї самих українських комуністів, дії яких стали по-своєму взірцем для наслідування інших неросійських народів СРСР і його сателітів. Подруге, читаючи книжку Мейса, можна підсумувати значення українського комунізму під оглядом українських національних інтересів у минулому і його місце в українському визвольному процесі.

Насамперед, кидаються в вічі його негативні риси, шкода, яку український комунізм завдав українській визвольній справі під час революції та після неї. При тому, не всіх учасників цієї течії можна міряти однією мірою, бо, як згадано вже, різні були їхні діла та різні біографії. Скрипник, Шахрай, В. Затонський ніколи не були членами українських політичних партій, під час революції вони були продуктом РСДРП, її співтворцями. "Націонал-ухильниками" вони стали згодом, з бігом років, Шахрай — уже у 1919 р., Скрипник — пізніше, а Затонський навряд чи загалом ним був, але як такого його розстріляли у 1937 р. В самій революції всі члени РСДРП українського походження були ворогами УНР і боролися проти неї на боці ворогів. До іншого типу належали боротьбісти та укалісти, колишні члени українських демократичних партій, які пізніше, прийнявши радянську платформу, переходили на бік ворога. Ще іншими були ті, хто, виїхавши після революції за кордон, поверталися на Україну і цим хоч-не-хоч визнавали легітимність місцевої влади.

Друге, що вражає в діях українських комуністів — це їхня утопійна віра в деклярований Леніном інтернаціоналізм і революцію, яка мала прийти у всесвітньому масштабі. В ґрунті цієї віри лежало нехтування національним первнем, точніше, національним інтересом свого народу, підпорядкування його чомусь згодом вищому, клясовому, вселюдському. Тільки з роками важкого досвіду, в їхньому мисленні цей картковий домок розлітався. Це правда, що не вони були винахідниками цього міражу, цієї "загірної комуни". Комунізм в розумінні інтернаціональної і понаднаціональної доктрини, а в декого і антинаціональної (послідовники

Рози Люксембург, до яких, як Мейс слушно каже, в суті речі, належав Ленін, тільки тактика в нього була інша), опановував мислення людей упродовж десятиліть перед революцією. Справа тільки в тому, що деякі приймали ці ідеї дуже серйозно, зробивши їх своїм кредо, аж до меж наївності, інші — критично. Українці здебільшого належали до тих перших. А коли вони очунали від блакитних мрій — було запізно. Нашою трагедією було й те, що в цьому ідейному двобої між націоналізмом і фальшивим інтернаціоналізмом супротивником наших діячів був Ленін, людина з холодним розумом і розрахунком, людина, для якої провідним рушієм діяльності було передусім прагнення здобути владу — повну і безконтрольну. Все інше було тактикою, яка мала привести до бажаної мети.

Цікаве те, що Ленін не приховував своєї основної мети. Він відверто й цинічно відмовляв неросійським народам у праві на окремі соціалістичні партії, а в самій РСДРП проповідував догму т. зв. демократичного централізму, який нанівець обертав всяку демократію, дарма що прикметник "демократична" був частиною навіть назви партії (РСДРП). Він на ділі відмовляв неросійським народам у праві на державну самостійність, узалежнюючи це право від "волі" та доцільності інтересів "пролетаріату". А оскільки Ленін водночас силою апарату насильства дбав про те, щоб цей мітичний "пролетаріат" ніколи вільно не висловлював своєї волі, а там, де висловлював, був знищений (Кронштадські події), то іменем того "пролетаріату" завжди говорив він сам чи його прибічники. Таким чином, він сам також мав вирішувати про бажання українського народу бути самостійним.

І хоч ці погляди Леніна були чітко з'ясовані в його писаннях, українські комуністи, принаймні на словах, постійно посилялися на ідеї соціалістичної революції, на міжнародні чи понаднаціональні інтереси пролетаріату, на інтернаціональну солідарність тощо, і ними намагалися боронити своє розуміння місця України в комуністичному світі. Після провалу другої більшовицької окупації України в літі 1919 р. українські боротьбісти звернулися до Леніна з листом, в якому піддали нещадній критиці режим П'ятакова-Раковського за його насильства над українським народом, закінчивши свого листа такою вимогою до Леніна: "Давайте відповідь. Він неї дуже багато залежить. Те, що на потребу — це голос справжнього революціонера". Це було після того, як — і про це вже частинно згадано, — Ленін сам схвалив і навіть доручав всіма засобами стягнути хліб з України для рятування Росії.

Боротьбіст Григорій Гринько, який згодом став заступником голови Держплану СРСР, переконував московський центр у потребі збереження України як окремої господарської одиниці, вис-

ловившись проти її економічного районування, а свої аргументи мотивував "інтересами пролетарської революції". На ці інтереси посилався також Волобуєв, виправдуючи цим свою критику колоніального становища народного господарства України. А Винниченко вів кампанію проти централізму ВКП(б), вказуючи на те, що він шкодить революції в світовому масштабі.

Можна думати, що в цих посиленнях на тодішнє кредо комунізму українські комуністи могли розглядати їх як засіб у своїй опозиції до русотяпської політики Кремлю. Але, з другого боку, треба прийняти, що під час революції й принаймні в перші роки після неї, ще було революційне піднесення, була утопічна віра в чесність ідеалів, які наголошував Ленін.

Користі, які з цього мали російські більшовики, були дуже великі. Вони були свідомі того, що їхня партія наскрізь чужа українському народові. Її представники на Україні, також ті, які там народилися, були здебільшого неукраїнці або зрусифіковані українці. За переписом членства КПУ у 1922 р. українців у ній було 23,3%, за розмовною мовою тільки 11,3%, в той час як українці тоді становили 80% населення УРСР.* Тут треба ще мати на увазі те, що тоді членами КПУ були вже від 1920 р. боротьбісти, тобто партія, яка мала коло 5 тис. членів, з яких приблизно 4 тис. увійшли до КПУ. В даних умовах це була велика організована політична партія, велика допомога для більшовиків, які втрачали ґрунт під ногами в Україні. Москва по-своєму використала для себе також поїздку Винниченка на Україну, що тривала тільки три місяці — від 3 червня до 25 серпня 1920 р.

В час коли такі дії українських комуністів допомогли більшовикам здобути видимість легітимності їхньої влади в Україні, українізаційні декрети та постанови партії про "коренізацію", себто ставка на місцеві національні кадри в політиці партії, поширили коло тих українських діячів, які були готові прийняти в добрій вірі цей тактичний маневр Леніна. Це також був успіх його політики. Показником цього стало повернення на Україну Юрка Тютюнника у 1923 р., Михайла Грушевського у 1924 р., декларації 66 діячів української культури на еміґрації з позитивною оцінкою змін, які заходять в політиці партії в Україні, їхнє повернення на Україну і т. п. В кінцевому результаті всі ті люди були згодом репресовані чи прямо знищені разом зі значною більшістю провідних кадрів КПУ та тисяч діячів української культури та професійної інтелігенції у 1930-их роках.

* *Коммунистическая Партия (большевиков) Украины. Итоги парт-переписи 1922 года на Украине* (Харків: Издание ЦК КП(б)У, 1922), стор. VIII і XII.

Слабкістю українських комуністів було й те, що московське Політбюро зуміло внести глибокий роздор між них самих, ділити їх на різні групи, нацьковуючи одних проти других. Насамперед всі вони одним гуртом підтримували наступ Москви на ту частину української національно-демократичної інтелігенції, якій ГПУ пришло творення СВУ чи СУМ та інших "контрреволюційних організацій", як і діячам культури типу неоклясиків. Коли ж таких людей не стало, прийшла черга на окремі групи чи одиниці з числа українських комуністів. Жертвою цього цькування стали Хвильовий і його однодумці, а далі почалося цькування тих, що нападали на інших. Нарком освіти УРСР Шумський, який обвинувачував Хвильового в "націоналістичних ересях", Грушевського — за порівнювання політики російських комуністів в українському питанні з політикою царів, неоклясиків — за те, що вони є "внутрішні емігранти", сам попав у неласку за згоадну "суперукраїнізацію" освіти. Укапіст Річицький гостро нападав на Волобуєва, Грушевського, Хвильового, але його самого розстріляли під підступним закидом "перевиконання" хлібопостачань від українського селянства, яке голодувало в 1933 р., що він робив з доручення Москви. Під вогонь критики попали один за одним історики Равич-Черкаський, Яворський, Попов, врешті удари спрямовано на центральну постать українського комунізму Скрипника. Йому, що, до речі, брав участь у критиці згаданих досі осіб, закидали те, що він їх своїм авторитетом прикривав. Таким чином, у 1933 р. завершилася майже 15-літня історія українського комунізму як політичної сили, яка намагалася здобути для України рівне місце з Росією в колі рівноправних соціалістичних республік, носії якої були тотально знищені.

Є ще одна негати́вна риса українського комунізму, про яку доволі мало в нас пишеться. Його представники прагнули до відбудови України з комуністичним устроєм, себто тоталітарного суспільства під контролем однієї партії. Досвід десятиріч, що за нами, навчає, що в країнах лівого чи правого тоталітаризму народ не користується демократичними свободами. Важко уявити собі, що було б інакше в українській державі з таким устроєм, навіть якби вона була самостійна.

Проте, не тільки самі негати́ви визначають український комунізм. Діяльність українських комуністів припадає на час духово-культурного відродження після програної збройної боротьби. Це відродження було безперечно наслідком активної праці широких кіл народу, зокрема його національно-демократичної інтелігенції, його молодих і динамічних кадрів, які з'явилися на сцені в різних ділянках життя народу в 1920-их роках і передусім десятків чи сотень непересічних діячів української літератури, культури та

науки. Але в той же час у цей великий стихійний народний рух включилися також якоюсь мірою українські комуністи, які могли зі своїх партійно-ідеологічних позицій опанувати важливі сектори освіти, науки, економіки, адміністрації й також партії. Вирішальна під цим оглядом була, очевидно, постать Скрипника. Тільки завдяки своїй позиції в партії, своєму рівневі політичного діяча, він міг забезпечити діяльність цілої плеяди працівників на ключових посадах у різних ділянках життя народу. Коли він дуже часто плыв за течією політики партії, яку визначали в Москві, і коли він поборював тих, кого донедавна вирощував чи боронив, коли, врешті, він сам, як і інші представники українського комунізму, проголошував віру в офіційні догми партії, важко сказати, чи справді те, про що він та інші говорили й писали, відповідало їхнім переконанням, чи, принаймні, частково вони не усвідомлювали катастрофи, що надходила. Бо, кінець-кінцем, вони жили в тоталітарному суспільстві (хоч у 1920 роки воно не мало такої тоталітарности, такої всеохопности, як згодом), і ніхто з них не залишив нецензурованих мемуарів. Вони не залишили за собою епістолярної спадщини, а якщо й ділилися з кимось своїми нецензурованими думками та побоюваннями, то це все потонуло в глибоких закритих архівах КГБ. Таким чином, те, як вони справді мислили в критичних ситуаціях свого життя, залишиться тайною, аж доки існуватиме теперішня влада КПРС.

Коли ми сьогодні, під кінець 20 ст., критично висловлюємося про наївну віру українських комуністів, ніяк не можна забувати про те, що ті люди діяли на початку нашого сторіччя й що те, що сьогодні здається незаперечним і ясним, наприклад, крутість та підступність Леніна, тоді сприймалося інакше. Більше того, сьогодні, після десятків років існування тоталітарно-імперіялістичного режиму в СРСР, усіх його насильств і обману, в світі ще далі є тисячі людей, також на високих державних постах, а то й дослідників СРСР, які часто дають докази не меншої наївности, ніж колишні націонал-комуністи.

Вкінці хочу зробити ще висновок на майбутнє. Український комунізм, як політична течія, вмер з останніми, розстріляними Москвою його послідовниками понад півстоліття тому. Мабуть, немає сьогодні в Україні комуніста українського роду, який, зберігши в собі національний первень, одночасно вірив би в ідеї всесвітньої революції пролетаріяту, понаднаціональну класову солідарність тощо і на такому шляху змагав би до державної самостійности України. Таких фантазій не знайти в колишнього І. Дзюби, а теперішній також держиться від них подалі, хоч певно з інших причин. Свої акції оборони українських національних інтересів тодішній Дзюба проводив з позицій викривання російського

шовінізму та посилянь на обов'язкові в СРСР закони та вибрані цитати Леніна. По-своєму подібна була позиція групи юристів під проводом Левка Лук'яненка, а далі всіх правозахисників з Українською гельсінкською групою включно, куди входили також колишні члени партії. Мрії колишніх українських націонал-комуністів були їм зовсім чужі. У цьому немає нічого дивного. За роки існування комуністичної диктатури російського типу в СРСР, як зрештою, в усій контрольованій Москвою імперії, з'явилися два непримиренні між собою табори: національно-політичні прагнення поневолених народів, з одного боку, і вдягнений у комуністичні чи інші "інтернаціоналістські" шати войовничий російський імперіялізм, з другого.

Якби для цього були потрібні докази, то ними могла б бути також історія Петра Шелеста. Він не був ані українським націонал-комуністом, ані націоналістом. Але вже те, що під час його правління виявили себе нові форми національного опору в Україні і що він сам інколи виступав у ролі захисника українських цінностей (мова, традиція, народне господарство), а в парі з цим прагнув забезпечити собі в імперії місце володаря української провінції (навіть дуже вірного), вистачало для того, щоб у ньому кремлівські вожді побачили ширшу українську небезпеку, бацilia якої може поширитися на весь СРСР і яку з цієї причини треба відразу ліквідувати.

РОЗБАЗАРЮВАННЯ ТА ВИСНАЖЕННЯ ВОДНОГО БАГАТСТВА УКРАЇНИ (II)

Давид Толмазін

З політичного погляду гідротехнічні споруди (водоймища, гідроелектривні, греблі й канали) ідеально відповідали задумам сталінських адміністраторів. Передусім ці об'єкти створювали умови для того, щоб збирати до купи величезні маси в'язнів і кидати їх на здійснення чітко поставленої мети. Подруге, невільницьку працю застосовували, будуючи щось таке величне, що символізує могутність радянської влади в загнuzданні сил природи.

Фактичним повновладним "господарем" річок став Інститут "Гідропроєкт" імені Жука, який протягом тривалого часу підлягав ОГПУ-НКВД-МГБ-КГБ. Хто б ще, як не таємна поліція СРСР, міг би постачати невільницьку робочу силу на величезні будови, де переважала ручна праця. Йдучи за гідроенергетичною концепцією, "Гідропроєкт" перекрив великі й малі річки сотнями водоймищ, гребель, гідроелектривень. Загальна площа водоймищ досягла в 1970-их роках 122 тис. км². Ця величина майже співрозмірна з площею природних озер (490 тис. км²), а ріки, що вливаються у внутрішні моря — Дніпро, Дністер, Дон, Кубань, Волга та їхні притоки — опинилися під технічним контролем людини.

Жадна країна світу не наважилася на таку суттєву перебудову гідрографічної мережі. Розбухлі стрічки річок на географічних мапах красномовно свідчать про серйозне й необоротне закоркування водних судин.

Травми, що їх зазнали річки, згубно вплинули на всю систему водних ресурсів СРСР і призвели до тяжких екологічних ускладнень. Поділені дамбами річки вже не складають єдиної екологічної системи. Значно ослабнув потік намулу, зменшилася концентрація розчинених газів та поживних речовин, порушилася міграція риби. Під тиском хвиль береги штучних морів відступають і моря міліють. Уповільнений рух води сприяє цвітінню і заморюванню. Чимало водоймищ у теплу пору розповсюджують сморід водоростей, що там загнивають. Умови для життя риби гіршають, і річки втрачають свої генетичні фонди.

Втрати прісної води сильно зросли частково через посилення випаровування, але головним чином через порушення природного дренажу. Змінилися (часто на гірше) льокальні кліматичні умови. Про згубний вплив річкового витоку на гирлові області та на море буде розповідь далі.

Економічні наслідки річкового гідробудівництва ще сумніші. Одночасно з заповненнями головних водоймищ почали перебудовувати структуру продуктивних сил. Величезні прісні моря на річках створили ілюзію водного багатства. І от у посушливих районах з'явилися численні промислові підприємства, що потребували великої кількості води. Споруджуючи всякі підприємства, воду взагалі більше не брали до уваги: її стали розтягувати на великі відстані з допомогою каналів. У 1960-их роках, коли водний баланс у басейнах південних річок вже досить захитався, а якість води різко знизилася, особливо загострилися конфлікти між вододавцями та водоспоживачами.

У 1960-их роках партійне керівництво всю свою увагу приділяло сільському господарству. Зрошування землі стало важливим засобом для піднесення врожаїв, а Міністерство меліорації й водного господарства обернулося на "провідного споживача" річкової води.

Початок експлуатації великих зрошувальних систем на Україні, Поволжі, Північному Кавказі й в Середній Азії спричинив значне виснаження водних джерел. Деяким районам став загрозувати справжній голод на воду. Виявилось, що в південних річках лишилося замало води для створення гідравлічної енергії, заради якої й було задумано всю програму перетворень. Гідроелектрівні в річкових пониззях зробилися нерентабельними. Цимлянську гідроелектрівню на Дону двічі зупиняли влітку під час посухи. Тоді припинялося вироблення енергії та судноплавство на Дону й Волго-Донському каналі, бо інакше лишилися б без води промисловість, населення, рілля й пасовиська.

Споруди для гідроелектрівень та проходи для судноплавства будували на віки вічні, аж ніяк не думаючи про моральне старіння будівель. А та старість вже прийшла: розміри каналів не відповідають розмірам сучасних кораблів, турбіни стають неефективними в умовах швидкого розвитку техніки й телемеханіки (будь-яка модернізація виявляється надто коштовною). Гідроелектрівні на рівнинних річках та особливо на гирлових ділянках не виправдали себе. Якщо ж узяти до уваги щорічні втрати води на випаровування й фільтрацію та ще загибель родючих земель у наслідок затоплення, тоді всю гідроенергетичну програму треба визнати згубною.

З кожним роком нестача води зростає. Надзвичайні заходи:

утворення закритих водних циклів на виробництвах, організування системи водних санітарних та рибних інспекцій контролю якості води, нормування води на поливання, вдосконалення системи водопостачання й виводу води — все це тільки відсуває неминуче й повне зруйнування водних ресурсів СРСР. У найближчому десятилітті біжучі витрати води на всіх ділянках радянської економіки в найпродуктивніших районах (в Україні, Центральному районі, Поволжі, Північному Кавказі, Казахстані) переважатимуть над природним надходженням води до прісних джерел південного схилу СРСР. Нестача прісної води трапляється на тлі постійного зменшення площі Каспійського та Аральського морів, а це загрожує дальшим збільшенням дефіциту води на півдні, а також знищенням унікального запасу риби в Каспійському морі.

Згадане міжбасейнове перекидання стоку води з півночі на південь є тим крайнім заходом, до якого радянські лідери звернулися вельми неохоче. Цей проект надто коштовний та небезпечний з екологічного погляду, а відшкодування витрат капіталу сподіваються аж на початку наступного сторіччя (у вигляді підвищення врожайності та поліпшення водопостачання).¹²

Зміни у водних ресурсах України

З вищесказаного випливає жалюгідний стан водних ресурсів у СРСР. Тільки ж в Україні господарчий баянс, мабуть, напружений ще більше, ніж деінде. Якщо не рахувати найпосушливіших районів Середньої Азії, казахстанських та приволзьких степів, то Україна за рівнем забезпечення прісною водою стоїть у СРСР на одному з останніх місць: на 1 км² української землі припадає 87 тис. м³ води. З цього боку Україна випереджає тільки Туркменію (0,3 тис.), Узбекистан (22 тис.) та Молдавію (22 тис.). Український показник забезпечення прісною водою в два рази нижчий від загальносоюзного, який складає 195 тис. м³ на 1 м². За кількістю забезпечення річковою водою на одного жителя України (питома забезпеченість) Україна займає третє місце, випереджаючи інші радянські республіки (Вірменію й Молдавію) та становлячи 4,26 тис. м³ на один рік. Але ця величина в три рази менша від показника, розрахованого для всього СРСР (18,3). Тільки дві відносно повноводі річки пробігають через посушливі райони України. Це Дніпро, що його річний стік протягом багатьох років складає 53,5 км³, та Дністер, що дає протягом року 9,3 км³ стоку. А Україна ж один з найрозвиненіших промислово-аграрних регіонів СРСР. На

12. "Северная вода для юга. Интервью с замминистра мелиорации и водного хозяйства СССР П. А. Полад-Заде", *Известия*, 22 червня 1984.

землях середнього Наддніпров'я та на Донбасі розташовані найбільші в СРСР сталеварні, металургічні та вугільні комбінати. На Україні досягли високого рівня хемічна промисловість, обробка нафтопродуктів і продуктів сільського господарства, а також будівництво верстатів, літаків та ін. Тож не диво, що Україна споживає майже 29% з усієї електроенергії, яку виробляє СРСР, і ця частка споживання зростає безперервно.

Щоб задовольнити енергетичні вимоги промисловости України, в 1954-1973 роках збудовано каскад гідроелектривень на Дніпрі. Гідроенергетичне будівництво на Дністрі триває дотепер. Греблі гідроелектривень притримують у верхів'ях річок величезні запаси води. Загальна площа дніпровських та дністрівських водоймищ досягла 7163 км². Для створення цих водоймищ затоплено майже 6% найродючіших земель у річкових долинах.

Прісні моря-водосховища накопичили величезні запаси мертвої води й тим вплинули на річковий стік. Наприклад, величезні водоймища на Дніпрі — Кахівське й Кременчуцьке — збирають протягом року 30% стоку, впливаючи тим самим на розподіл сезонного стоку в гирлі. Три дністрівські водоймища — Могилів-Подільське, Унизьке й Ямпільське — з початком експлуатації збиратимуть 4,2 км³ прісної води, що складатиме мало не 50% щорічного стоку Дністра.

Від 1960 р. воду з водоймищ усе більше вживають для потреб промисловости, побуту й сільського господарства та для водного транспорту. Отож усе менше води лишається для виробництва гідравлічної енергії. Вищезгадані потужності відбивають загалом запроєктовану, а не реальну кількість виробленої енергії. Деякі гідроелектривні працюють лише на 50% проєктної потужности. Кахівська гідроелектривня, як доповідав у 1972 р. її директор, ледве видає 10-15% від запроєктованої потужности й цілком нерентабельна.

Штучні моря-водосховища швидко витрачають багато прісної води на випаровування. Та найбільші витрати води спричиняють промисловість і сільське господарство. На видобуванні вугілля, на виробництві сталі й штучного волокна, на переробці нафти та в інших галузях заведено нові технологічні процеси, для яких треба було перекидати воду каналами. Дніпровський канал від Дніпродзержинська до Донбасу річно забирає зі сховища 2 км³ води, а незабаром забиратиме 4 км³. Річище каналу підготовлене недосконало, система розподілу води невдала. Тому виникають нераціональні втрати води, а зворотна вода заходить разом із брудом і в річки, і в підґрунтя.

Зростання промислового виробництва вимагає безперервного збільшення енергетичних потужностей. У 1970-1981 роках про-

дукція електроенергії на Україні зросла з 137,6 до 231,1 мільярдів кіловат-годин. Доля гідравлічної енергії в загальній продукції енергії зменшилася. Режим течії Дніпра доведений до рівня, за якого зужито мало не весь технічний потенціал його енергії.¹³ Частка гідравлічної енергії в загальному енергобалансі зменшилася від 20-21% у 1961 р. до 7-8% у 1981 р.¹⁴ Створення в Запоріжжі, Вуглегірську, Придніпровському та в інших місцях потужних теплових станцій, які вимагають величезної кількості води для своїх технологічних потреб, також сприяло виснаженню Дніпра.

Втрати води з Дніпра сильно зросли в 1970-их роках у наслідок здійснення зрошувальної програми. Площа зрошуваних земель зросла у 1970-1981 роках від 923 тис. гектарів до 2 млн 98 тис. гектарів. Найбільші й безповоротні втрати виникли після завершення каналу Дніпро-Крим, Кахівської, Краснознам'янської, Північно-Рогачицької та інших великих зрошувальних систем. Стік Дніпра в 1981-1983 роках зменшився на 50%.

Подібна ситуація виникла в басейні Дністра.

На Україні забезпечення однієї людини річковим стоком у середньому перевищує 2 тис. літрів на добу. За умов сучасного розвинутого виробництва це надто мало, та, не зважаючи на сильно розгалужену систему водопостачання, дефіцит води в деяких посушливих районах Донбасу, Херсонщини, Північного Криму й деяких інших, набагато нижчий від названої цифри. Проблему водного дефіциту на півдні України збираються розв'язати, перекиривши Дніпровський і Дністрівський лимани, та перекачуванням до створених водоймищ дунайської води.¹⁵

Зростання споживання води на півдні України вплинуло також на якість води. Десять 50% споживаної води повертається до річок без належної очистки. З копалень випомповують солоні води прадавніх морів, спускаючи їх у річкові басейни, що порушує режим довкілля в річках. Малі річки, що біжать до Озівського моря (Молочна, Кринка, Кальміус) обернулися на стічні канали. Дінець (Сіверський) так забруднений ціянідами, амонійними кислотами, фенолами та важкими металами, що колись багата на рибу річка стала майже мертвою; купатися в ній тепер небез-

13. Треба розрізнати валовий енергетичний потенціал (себто абсолютну енергію річкової води) і технічний потенціал, який складає 60-65% від валового й може бути використаний рентабельно.

14. *Украинская ССР в цифрах в 1981 году. Краткий статистический справочник* (Київ: "Техніка", 1982).

15. Детальніше див. D. Tolmazin, "Economic Impact on the Riverine-Estuarine Environment of the USSR: the Black Sea Basin", *Environmental Management* 1984 (TN Press), Vol 8, 6.

печно. Усі лівобережні притоки Дніпра (та й сам Дніпро) у деяких місцях настільки забруднені, що багато рибних різновидів не виживає.

Найгостріші проблеми виникли від стічних вод сільського господарства, бо вони приносять усякі органічні сполуки, добрива, отруйні речовини та залишки рослин з полів і тваринницьких ферм. Від цього "харчового додатку" у головних водоймищах буйно зростають синьо-зелені водорості, які, загниваючи, поглиблюють брак кисню у воді в літній час. А через нестачу кисню вмирає фавна.

Щоб зберегти розумні межі цієї публікації, не входжу тут у деталі забруднення стічними водами. Хотілося б повернутися до цієї теми в спеціальній статті.

Зруйнування пригирлових районів моря

Гідроенергетичне будівництво на річках України й Північного Кавказу згубно впливало на фавну річкової дельти, на лиман, на прибережну зону Чорного моря й на все Озівське море. Причини екологічних криз можна легко зрозуміти, якщо познайомитися хоча б поверхово з природними особливостями Чорноморсько-Озівського басейну. Також треба знати про вплив водогосподарчих робіт, які здійснено на північному схилі цього басейну.

Чорне море — найбільше на Землі природне водоймище, яке майже відокремлене від Світового океану. Лише вузька та неглибока протока Босфор забезпечує незначний обмін водою між Чорним та Середземним морями. Тому надлишок прісної води, який створюють річки й опади, лежить у вигляді тонкого малосолоного утвору, що "плаває" на поверхні щільнішої й солонішої маси води. Розвиткові цього явища сприяє й те, що випари з поверхні моря забирають значно менше води. Середня глибина верхнього шару — лише 75 метрів. Потужний глибинний шар, що сягає дна моря (більше 2 тис. метрів), майже не перемішується з верхнім шаром, бо цьому перешкоджає завелика різниця в щільності двох водних мас. З тієї причини глибинні води, що лежать нижче 200 метрів, застоюються, мають багато сірководню й практично непридатні для життя. Тільки горішній шар (глибиною 75-100 метрів) має кисню в достатній кількості, щоб підтримувати життя.

Інша характеристична особливість Чорного моря полягає в тому, що верхній "шар життя" вельми неоднорідний. Морські організми перебувають здебільшого біля берега та в шельфовій зоні моря. Найрозвиненіший шельф у північнозахідній частині моря, куди добігають три головні ріки Дніпро, Дністер і Дунай, які разом приносять 75-80% усього річкового стоку. Природний меха-

нізм у системі ріки-море працював напрочуд гармонійно на протязі багатьох сторіч. На весні, під час сильної повені, ріки виносили в лимани, улоговини та в гирлові місцевості поживні речовини з водозбірних площ, що сприяло розвитку рослинного й тваринного планктону. Низини, що їх на якийсь час заливало водою, ставали чудовим місцем нересту й нагулу багатьох риб. Риби-”тубільці” й риби-”мігранти” протягом короткого весняного періоду споживали мінеральні й органічні сполуки з харчового ланцюга, який створюють поживні речовини, мікроорганізми, планктон, риби. Шельфова зона тим часом очищувалася від надлишку органічних речовин і планктону з допомогою водоростей та молюсків (мідій, устриць тощо), що створюють колонії на дні. Північнозахідній шельф був також відповідним місцем для відгодівлі мігрантів із Середземного моря (скумбрії та інших).

Озівське море було ще продуктивнішим, аніж Чорне. Фактично вся його мілінна акваторія була поживним середовищем для дуже нечисленних, але цінних промислових різновидів риб.

Природну гармонію Чорноморсько-Озівського басейну безповоротно порушили гідротехнічні споруди на річках та зрошувальні системи, які звели нанівець повені та зменшили приплив свіжої води до пригирлового району. Поживних речовин стало менше, а забруднення в прибережній смузі зросло. Наслідки негайно дали про себе знати.

Першою пішла в небуття гордість одеситів — чорноморська скумбрія. Її запас — десь 50-100 тис. тонн — зник перед 1967 р. і ніколи відтоді не був відновлений. На той час фахівці схильні були вважати це наслідком розмноження хижаків — паламиди й луфаря. Висловили думку, що місце чорноморської скумбрії забере інша цінна риба — велика ставрида, запас якої оцінювали у 200 тис. тонн. Проте, й ця риба швидко зникла, а за нею зникли й згадані хижаки... Численні чорноморські рибальські травлери могли тепер виловлювати лише такі малоцінні різновиди риб як хамса й дрібна ставрида, й тільки часом — шпроти.

Та справжня рибна катастрофа сталася на Озівському морі. Продуктивність Озівського басейну була перед тим унікальною й перевищувала продуктивність славнозвісних регіонів Атлантики й Північного моря. У 1970 роки вилов риби порівняно до 1930-их років зменшився втричі, але найгіршим було те, що підупала якість вилову. 30-40 років тому цінні породи риб (осетрові, судак, лящ, тараня, оселедець) складали 70-80% рибних запасів, а тепер — тільки 7-8%. Основу сучасного озівського промислу (85%) складають лише хамса, тюлька й бичок, що колись вважалися викидним товаром. Рибалки жартують: ”Озівське море було осетровим, а стало хамсо-бичковим”.

На тлі описаних катастроф вимушене припинення комерційного промислу в Дніпровському та Дністрівському лиманах уже не виглядало аж таким драматичним, хоч ці лимани були колись славні своїм рибним багатством.

У 1960 роки вже було видно, що в Чорному й Озівському морях сталося те, що тепер прийнято називати екологічною катастрофою (її суть та причини ми обговоримо трохи згодом). Треба було робити щось термінове. Та поки вчені й відповідальні особи роздумували над місцевими й всеосяжними заходами збереження рибопродуктивності річкових гирл і Озівського моря, сталася ще одна несподівана екологічна катастрофа. На цей раз біда захопила найпродуктивніший район Північного Чорномор'я. У 1973-1975 рр., у теплу пору року, придонні шари моря на великій площі поблизу дельт Дунаю, Дніпра й Дністра втрачали розчинений кисень цілком або частинно.¹⁶ Це явище відоме в науці як гіпоксія (або аноксія, якщо кисень зникає зовсім). Нестачу кисню у водах Північного Чорномор'я спостерігали і в наступні роки, але публікації на цю тему більше не з'являлися. Нестача кисню перетворює багаті мілінні скупчення мідій та устриць на мертві пустелі. Гнилі водорості та залишки живих організмів надовго отруюють воду. Донні риби (бички, гльоси та інші) простують до берега, де гинуть у зоні прибою й забруднюють пляжі. Озівське море (середня глибина 10 метрів) теж почало терпіти від гострої нестачі кисню в придонних шарах, що ще більше погіршало життя.

Якщо збитки риби обрахувати, взявши до уваги вартість готової рибної продукції, то ці збитки складатимуть 1,5 мільярди крб. Деякі втрати риби багато в чому вже не можна відновити.

Роздуми та висновки

Вищеописані проблеми довкілля СРСР у цілому та на Україні зокрема свідчать про необоротність змін у великих природних комплексах і циклах та вказують на створення напруженої економічної ситуації в радянській країні. За винятком обмежених місцевих заходів плани економічного розвитку СРСР не передбачають реабілітаційних програм, які могли б збільшити біологічну продуктивність водоймищ та річок чи покращити якість води, сприяючи живленню самих річок. У перспективних програмах бачимо навіть протилежне: плянується ще інтенсивніше перетворення річкових

¹⁶ Д. Толмазин, "Гидрологическая и гидрохимическая структура вод в районах гипоксии и замороз в Северо-Западной части Черного моря" в збірнику: *Биология моря*, Ю. Зайцев (ред.) (Київ: "Наукова думка", 1977), стор. 12-17.

систем, даліше обернення природних рукавів Дніпра, Дністра та річок Приозів'я на басейни зі штучним режимом. Нижче я постараюся показати, що найбільші невдачі в експлуатації водних ресурсів у СРСР, що все більш і більш виснажуються, пов'язані не так з нерівномірним територіальним розподілом річкового багатства, як із тоталітарною природою режиму.

Найболючіші пошкодження природних комплексів та всякі економічні недопугості в СРСР викликані тим, що будь-яка ідея (добра чи погана) стає незаперечною догмою, якщо цю ідею прийняло політичне керівництво СРСР даної доби. Тотальні фізичні розправи у сталінський час призвели до того, що керівники й науковці бояться вдаватися до критики вже в післясталінські часи.

У взаєминах між економікою та природою неможливі абсолютно правильні резолюції, які годяться на всі часи. Гідроенергетичне будівництво успішно розвивається в Канаді, США та в країнах Західної Європи. Там беруть до уваги регіональні властивості ляндршафту й пляни економічного розвитку регіону, що дозволяє уникати катастрофічних наслідків для довкілля.

Радянські пляновики надто пізно зрозуміли, що порушенням структури природних басейнів-збирачів та накопиченням на землі величезних запасів мертвої води вони зіпсували якість води. Таке сталося передусім з водоймищами в середній та нижній течії рівнинних рік Дніпра, Дону, Кубані, Волги з припливами. Водосховища у верхів'ях річок (перед сполученням з припливами) та водосховища в гірських ущелинах не затоплюють великих територій і мало впливають на просочування. Гідроелектривні, які будують в нижній течії рівнинних річок, потребують більше землі для виробництва однієї одиниці електропотужности. Наприклад, могутня Нурекська гідроелектривня на річці Вахш (2700 мегаватів) заливає на одиницю потужности 0,05 км² земної площі. А Кахівське водоймище, що має меншу потужність (312 мегаватів), забирає 7,0 км² на одиницю створеної електроенергії. Ще слабша Цимлянська гідроелектривня на Дону (165 мегаватів) забирає 16,4 км² на кожен одиницю електропотужности.

Вже було сказано, що затоплення великих територій неминуче спричиняє порушення фізичних, хемічних та біологічних циклів на території водозбору та в річкових рукавах, що в кінцевому розрахунку руйнує й виснажує водні ресурси.

З числа дніпровських водоймищ тільки спорудження Дніпрогесу в районі Запоріжжя можна визнати за досить вдале рішення. Греблю споруджено перед островом Хортицею, і водоймище, що залило порожистий з ущелинами відтинок Дніпра, мало впливає на навколишню територію та вписується в дещо урбанізований

краєвид.¹⁷ Найбезглуздішим виглядає рішення про будівництво в голодний повоєнний час 1940-1950 рр. Кахівської гідроелектривні з водоймищем, яке розтягнулося вгору за течією на 335 км. Щоб запобігти затопленню вшестеро більшої території, створюють дамби, що складають майже третину берегів водоймища. Найродючіші плавні малих річок та городи в долині Дніпра (саме там вирощували славнозвісні українські кавуни) було затоплено, а людність переселили на вище розташовані місця. Найбільших втрат зазнали Кінські плавні: на їхньому місці створено щось подібне до озера, яке через обвали лесового берегу поступово мілішає.

Концепція невичерпності річкової води докорінно неправильна. В індустріальних країнах прісна вода — це вже не компонент природного ландшафту, а природна сировина чи навіть мінерал. А сировина вимагає витрат суспільної праці та енергії для охорони й відтворення. Сучасна технологія та побут споживають воду певної якості: воду використовують для технологічного процесу після спеціального збагачення (обробки) подібно до інших видів сировини (руда, вугілля, нафта та інші). У деяких водоймищах вода "збагачена" природним шляхом, себто вода в таких водоймищах має якість, потрібну для більшості біологічних, виробничих та соціальних потреб людини. Немає, мабуть, іншого, ніж вода, природного ресурсу, що його споживання було б різноманітнішим чи універсальнішим. Неможливість заступити воду-сировину вимагає скорочення її витрат там, де її можна замінити іншим ресурсом.

Ініціатори гідроенергетичної та зрошувальної програм не володіли науковими методами, які на Заході об'єднано спільною назвою Environmental Science. А та наукова дисципліна, яку в академічних колах називають наукою природокористування, виникла нещодавно, років із десять назад. Жаден інститут чи університет в СРСР дотепер не готує фахівців для такої царини як ресурсна економіка чи комплексне використання природних ресурсів. Більшість необоротних перетворень у природі здійснили технократи, які майже не зверталися до вчених. Тільки гіркий досвід екологічних криз змусив партійну верхівку звернутися до всебічного наукового пошуку та до дискусії ще перед здійснен-

17. І навіть це водоймище не позбавлене проблем. Перед самою греблею у глибоких шарах води часом гине все живе. В верхній та середній частинах водоймища постійно відбувається руйнування слабших порід: А. Денисова, *Формирование гидрохимического режима водохранилищ Днепра и методы его прогнозирования* (Київ: "Наукова Думка", 1979).

ням нових проектів. Одначе, це сталося надто пізно, коли вже зруйнуванню водних ресурсів не було як запобігти.

Загальний огляд мети змін у річкових системах підказує висновок, що гідроенергетична програма була приреченою через те, що порівняно до інших джерел енергії (нафта, вугілля, атом, припливи тощо) потенційні гідроресурси СРСР обмежені. Тому створення величезних прісних озер у басейнах річок можна виправдати тільки тим, що вони стали надійним запасом води в посушливих районах. Для підтримки цих водних запасів, як читач уже знає, треба буде витратити дедалі більші кошти. Ці кошти підуть на перекидання стоку з півночі на південь та на перерозподіл води залежно від умов кожного року. Природно виринає питання про те, чи перебудова гідрографічної мережі була аж такою кінцевою для економіки соціалізму.

Воно правда, що протягом порівняно короткого терміну СРСР створив другу за потужністю індустріяльну державу, яка успішно змагається з Заходом у виробництві продуктів важкої індустрії й військових арсеналів, які тримають світ у постійному страху. Не дуже зрозуміло, яку роль відіграли в цьому "прогресі" водні ресурси. Різноманітна сировина, виробничий досвід, передова наука — от важливі складники великомасштабного індустріяльного зростання. Водним ресурсам належить допоміжна, хоч і важлива, роль у виробництві та у сфері послуг: забезпечення транспорту, охолодження, функція розчинника, функція розводнювача стоків чи розпорощника покидьків тощо. Одначе, тільки в одній галузі економіки вода є вирішальним чинником. Це — сільське господарство. Та саме у виробництві сільськогосподарської продукції успіхи СРСР надто скромні.

Попри грандіозні витрати (десь 600 мільярдів крб) на програми сільського господарства за Брежньєва, величезна країна "дозрілого" соціалізму нездатна позбутися принизливої потреби на регулярні й великі закупи зерна в західніх країнах. Хронічну нестачу основних продуктів харчування (м'яса, яєць, молочних продуктів, садовини й городини) люди відчують повсюди. Тільки той, хто прожив у СРСР усе своє життя, може розуміти всю міру (ба ні! — безмірність) принижень і відчаю тих, хто стоїть у довжелезних чергах за всім потрібним. І отаке на життєдайній землі України. А жителів багатьох районів Центральної Росії, Європейської Півночі та Сибіру держава не забезпечує нічим, окрім горілки, сигарок, хліба, рибацьких консервів та молочного порошку (для дітей). У останніх роках харчова ситуація ще погіршилася через безперервну гонитву озброєнь.

Колгоспники та робітники сільського господарства в СРСР практично довели, що справжні причини невдач з продуктами

харчування в Радянському Союзі мало пов'язані чи то з водними проблемами, про які розповідалося вище, чи то з відсталою сільськогосподарською наукою або з несприятливими умовами погоди. Радянські лідери якраз умови погоди воліють вважати основною причиною харчових нестач. Хоч тільки 3% земель з тих, що придатні до обробки, перебувають у приватних руках, вони дають 30-50% молочних продуктів, 30-40% м'яса й птиці, понад 50% садовини та городини, 60-70% картоплі (звичайно, що й приватні продуценти, й влада "об'єднують" свої зусилля, аби приховати розмір цієї недержавної економічної активності). Наведені наслідки досягнуто без інтенсивного зрошення та з примітивною технологією. Без клаптиків землі, оброблюваної приватно, у багатьох закутинах люди ніколи не бачили б свіжої городини чи садовини. Це наштовхує на думку про те, що постійна нездатність радянського господарства нагодувати своє населення мало пов'язана з нестачею води.¹⁸ Головна причина полягає в тому, що 42 мільйони людей, які працюють у сільському господарстві, не зацікавлені в продуктивній праці (число працівників сільського господарства складається з 27 мільйонів постійних працівників та ще з 15 мільйонів тих, кого щороку посилають на збирання врожаю, відриваючи від промислових, проектних, навчальних та академічних установ).

Сільське господарство СРСР могло б стати рентабельним, якби радянське політичне керівництво розвинуло економічні механізми, що забезпечують ефективне використання робочої сили. Застосування новітньої техніки та метод агрохімічної науки треба було б сполучити з сучасними природозахисними засобами (високий рівень очистки стоків, зменшення норм використання води в промисловості, зворотне використання води, повноцінне використання зрошувальних систем тощо). Це дало б можливість уживати *наявні* джерела води і зробило б цю галузь господарства рентабельною. Тоді не виникли б великомаштабні порушення довкілля, про які сказано в цій публікації. Але для цього радянські лідери мусять відмовитися від головної зі своїх марксистських догм про перевагу соціалістичного (усуспільненого) способу виробництва над приватновласницьким, але саме цього вони не

18. Західні аналітики (наприклад, Т. Gustafson, стор. 153-154) не думають, що вода є вирішальним складником успіху в сільському господарстві. У сучасному сільському господарстві домінують такі чинники: спеціалізована та могутня підтримка індустрії; престижна й висококваліфікована наука, що пов'язана з локальними операціями та експериментальними установами; робоча сила не з селян, а з освічених техніків та новаторів.

можуть зробити. Нещодавно стала відомою думка групи провідних радянських економістів, які доводять безперечні вигоди від передання до приватних рук деяких видів послуг і дрібних підприємств, базуючися на угорському, чехо-словацькому або югославському досвіді. У меморандумі економістів зазначено, що все одно деякі послуги, серед них ремонт побутових приладів, перепродаж продукції сільського господарства, використання підприємств громадського харчування та присадибних господарств, виконують легально чи напівлегально приватні особи, що сприяє корупції в усій системі розподілу товарів та послуг.

Політичне керівництво СРСР так безжально експлуатує природу, що негативні наслідки цього стають неминучими. Застосовуючи свою жахливу силу примусу, радянські лідери можуть примусити населення своєї країни жити в забрудненому й навіть отруєному середовищі, затягнувши щільніше пояс через нестачу харчів, можуть безжально задушити будь-яку розумну критику й спалахи незгоди, та вони не можуть позбавити свою економіку води, води належної якості.

Західня громадськість та західні уряди не усвідомлюють того, що радянським лідерам залишилося можливо яких 10-12 років на здійснення головної внутрішньої проблеми: перебудови всієї гідрографічної мережі. Це завдання відтягне наявні ресурси та робочу силу від військових програм. Інакше вони будуть змушені значно знизити темпи економічного зростання, що створить для радянської системи ситуацію на межі катастрофи. Протягом цього періоду совети мусять або ліквідувати безмежні провалля в технології виробництва, або задушити західню технологію, припинивши постачання ресурсами Третього світу, або зруйнувати західні демократії війною.

СПОГАДИ

У ГЕНЕРАЛЬНІЙ ГУБЕРНІЇ (II)

Василь Витвицький

Під час війни музи мовчать — каже давня римська приказка. Виявляється, що воно не завжди так. Як парадоксально це не звучало б, треба сказати, що у випадку Львова й музичного життя його українських жителів саме війна принесла деякі сприятливі можливості для самовияву. Раніше, за Польщі, наш доступ до радіомовлення був близький до нуля. Те саме можна сказати й про виконавські можливості для симфонічної оркестри. Львівська оперна сцена українській музиці була недоступна. Щойно в змінених війною обставинах, тобто за радянських і німецьких часів — обминаючи політичне та суспільно-економічне становище — відкривалися деякі щілини в суцільному мурі обмежень і заборон.

Про працю музичного відділу Львівської радіостанції, зокрема про успіхи її хорового ансамблю, була вже мова. Тут ще згадаю один пам'ятний для мене вечір, виступ цього хору не з мікрофоном, а на "живому", відкритому концерті. Той концерт мав свою доволі довгу історію. В музичних і музиколюбних колах не раз підносилися голоси про те, що в нашому музичному побуті забагато смутку й жалю, взагалі надто багато мінору. Була мова про дошкульну нестачу нових погідних, а то й бадьорих пісень для ширшого вжитку, особливо для юних виконавців. Цю справу взяли собі до серця наші композитори, при чому Українське видавництво оголосило про свою готовість видати новостворені пісні. Коли вже близько десятка тих пісень було готово, вирішено влаштувати показ чи точніше — їхнє прослухування для самих композиторів і гостей. Це й відбулося у привітній і затишній концертній залі нашого клубу. Хор співав під керівництвом свого незмінного диригента Євгена Козака, акомпанював Савицький. Програма почалася піснями Барвінського і Людкевича (останній дав дві свої пісні, бо сам не міг вирішити, яку з них вибрати), а закінчилася творами Стефанії Туркевич-Лукіянович та Романа Сімовича. Той вечір, незвичайний уже самим добором поетичних текстів і новизною музики до них поруч із знаменитим, дійсно бадьорим виконанням залишився в пам'яті на довгі часи.

Закінчення з *Сучасности* 1986, 2.

1941-1944 рр. мали особливе значення для мене. На протязі довгих років у мене зберігалася течка з записами кількох композиторських проєктів. Вони помалу оформлювалися й прибирали щораз конкретніший вигляд. Проте, щоденні зайняття, музикознавчі праці й такі життєві турботи, яких ніколи не бракувало, не давали можливості присвятити їм належної уваги й часу для остаточного скінчення. Здавна було в мене бажання написати твір для струнної оркестри, складений з двох тематично споріднених, але контрастних частин: повільної та швидкої. Цей твір "Пісня і танець" (Диптих) вдалося закінчити 1941 р. Диригент оперного театру Лев Туркевич дав мені змогу випробувати його з театральною оркестрою. Партитуру я показував Осипові Хомінському. Він виявив зацікавлення, хоч без особливого захоплення. Мені здавалося, що його реакція була подібна до колись моєї на його музику до Шевченкового "Послання". Деякі місця "Диптиха" я перегравав на фортепіані Савицькому. В одному місці я зробив помилку, наслідком якої вийшов гострий дисонанс. Не встиг я виправити це місце, як Савицький зауважив помилку й вигукнув: "Пощо даремно проливати кров!" Усе таки зовнішні події розвинулися так, що нагода для публічного виконання "Диптиха" тоді не трапилася. Перше виконання відбулося аж 1953 р. в Детройті в програмі симфонічного концерту, присвяченого українській музиці. Ініціатором і диригентом концерту був Богдан П'юрко. Згодом цей твір виконувався в Торонто під диригуванням Волтера Сускінда й знову в Детройті під керівництвом Тараса Губицького. Врешті в Торонто та інших містах виконувала його Струнна оркестра Музичного інституту імени Лисенка під керуванням Івана Ковалева, яка й награла його на платівці.

Камерна музика здавна притягала до себе мою увагу й мое бажання висловитися в цьому жанрі. В мене було накреслене тріо для скрипки, віолончелі та фортепіану. Його я закінчив 1942 р. і відразу таки дав програти знаному на львівському терені ансамблєві в складі: Савицький — фортепіан, Роман Криштальський — скрипка і Петро Пшеничка — віолончеля. Програння твору відбувалося в одній із кімнат Музичного інституту імени Лисенка. Під час гри до кімнати зайшов Барвінський, вислухав виконувану частину до кінця й запитав:

— То нове тріо Колесси?

Не знаю, що дало йому підставу до такого здогаду, але в його питанні був не абиякий комплімент для мого твору.

Того самого 1942 р. я взявся за закінчення свого струнного квартету. Праця над ним підсолоджувала мої гіркі дні лікування в Криниці, коли ревматичні болі отруювали мені життя. Його я закінчив 1943 р. і того ж року квартет з Володимиром Цісіком на пер-

шій скрипці виконував його (не в цілості) в одній з радіопересилань. Згодом у Детройті виконував його кuartет, у складі якого був Губицький.

Все ж таки, коли мова про музичне життя впродовж німецької окупації 1941-1944 рр., перед очима стає особливо світлий образ: сцена Львівського оперного театру. Можна згадати, що цей театр мав свою передісторію. Після приходу німців у Львові виникли для оперної сцени два проекти. Згідно з першим основою театру мав бути оперний відділ консерваторії, що мав тоді дуже добрий склад голосів. Під умілим проводом колись визначного оперного співака й педагога Романа Любинецького цей відділ досяг дійсно високого рівня й мав уже за собою низку вистав. Цей проект висували ми, тобто кола, згуртовані в Спілці музик на чолі з композитором Барвінським. Другий проект висували театральні кола з Володимиром Блавацьким і Туркевичем у проводі: поширити український театр, який уже діяв ще перед тим, і зробити його придатним для оперних вистав. Історія Львівського оперного театру пішла цим другим шляхом, який виправдав себе понад усякі сподівання. Збагачений численними досвідченими оперними силами з центральних земель, наш оперний театр, що почав діяти вже в липні 1941 р., розвинувся незабаром повністю. Проходили прем'єра за прем'єрою: *Аїда*, *Травіята*, *Трубадур* Верді, *Фавст* Гюно, *Кармен* Бізе, *Мадама Баттерфляй* і *Тоска* Пуччіні, *Кавалерія рустікана* Масканьї та інші. Пишучи рецензію на прем'єру *Фавста* (*Наші дні*, березень 1944), я порівнював її з виставами давнього польського оперного театру в Львові, від яких віяло сірістю та безвиразністю: "Тепер, не зважаючи на куди важчі зовнішні обставини, майже у кожній новій оперній виставі слідний молодечий запал і розмах, слідне змагання до якнайповнішого вияву усіх відтворчих сил. Побіч відомих артистів виступають нові виконавці, що у значній мірі розвинулися уже на теперішній львівській сцені".

Як рецензент, я мав можливість відвідувати всі вистави оперного театру, включаючи й ті, що були призначені виключно для чужинецької публіки. Було цікаво спостерігати й порівнювати реакцію української та неукраїнської публіки на ті самі вистави у виконанні тих самих співаків. Дивним-дивом неукраїнські слухачі реагували не раз з куди більшим ентузіазмом, ніж українські. Це я особливо спостерігав під час виступів одного з головних солістів, тенора Василя Тисяка.

Особливе враження зробила на мене вистава опери *Продана наречена* визначного чеського композитора Бедржиха Сметани. І не тільки тому, що вона була, як писав колись режисер цієї вистави Блавацький, "в усіх відношеннях вдатною виставою і мала

загальне признание своєї і чужої публіки". З цією оперою в'язалися в мене спогади з давніх хлоп'ячих років. Я мав нагоду бачити її на сцені оперного театру в Празі під час Першої світової війни. В моїй хлоп'ячій голові закарбувалося назавжди щире співчуття головній героїні опери, яку погані люди мали продати. В театрі я сидів, ясна річ, високо, на найвищому бальконі, і вузькі східці, які стрімко сходили вниз до поруччя, бентежили мене.

В цілому діяльність Львівського оперного театру була проявом наших мистецьких і організаційних спроможностей. Це треба підкреслити, тим більше, що театр працював рівночасно в трьох різних площинах: в опері, опереті і балеті. Туркевич як диригент, Блавацький як режисер, Мирослав Радиш як сценічний декоратор — кожний з них виявив у своїй справі велике знання, дбайливість і мистецьке піднесення.

Окремо хочу згадати піаністку Мар'яну Лисенко, дочку композитора. В її руках було одне з найважливіших завдань — підготувати партій солістів. На терені оперного театру ставлення до неї, як нам здавалося, не мало тієї уваги, на яку вона заслуговувала. Роки львівської праці Мар'яні Лисенко старався влегшити Барвінський, який мав з нею приятельські взаємини. Також ми з дружиною втримували з нею близький зв'язок, запрошували не раз до себе, й тоді розмовам про музику, особливо спогадам про її батька, не було кінця.

Славна Ахіллесова п'ята в діяльності Львівського оперного театру все таки була. Нею було питання українського оперного репертуару. Ні *Намалка Полтавка*, ні *Запорожець за Дунаєм*, ні навіть Лисенкова опера-мініатюра *Ноктюрн* цього питання не розв'язували. Проте, суть справи була не в байдужості керівництва театру до українського репертуару, а в труднощах з підготовою всього складного матеріалу, потрібного для оперної вистави: партитури розписаних голосів для всієї оркестри, фортепіанових витягів для розучування партій тощо. Проте існування українського оперного театру, хоч яке коротке, почало давати свої плоди. Молодий композитор, скрипаль і учасник театральної оркестри Богдан Бак написав талановиту і наскрізь оригінальну музику до балету "Кіт у сап'янцях". Скликали окрему комісію для перегляду цього твору, члени якої Барвінський, Стефанія Туркевич-Лукіянович і я висловилися про нього дуже позитивно, запропонувавши включити до репертуару театру. Тоді виник родинний конфлікт і доволі гострий. Річ у тому, що диригент Туркевич був рішуче проти виконання згаданого балету, зате його сестра Стефанія виступала з його підтримкою. Правда, практичного значення це не мало, бо час існування оперного театру виявився для цього та інших проєктів закороткий. Багато років піз-

ніше я мав нагоду познайомитися з цілою низкою цікавих фортепіанових мініатюр Бака, написаних на теми українських народних пісень. Деякі з них з'явилися друком у видавництві "Мистецтво".

Наближався березень 1943 р. Наявність доброго професійного хору оперного театру і такої ж симфонічної оркестри підказувала про святкування Шевченкового місяця виконанням повної кантати-симфонії "Кавказ" Шевченка-Людкевича. З такою думкою я пішов до директора театру Блавацького. Але він відповів мені: "Ми надмірно переобтяжені. Ми ледво встигаємо з підготовкою хору для запланованих оперних і опереткових вистав". Коли я все ж таки продовжував наполягати, Блавацький пішов на компроміс, заявивши: "Якщо головний диригент дасть свою згоду, я заперечувати не буду".

Зустріч з Туркевичем зачалася знову ж таки відмовною відповіддю. Тоді я зробив пропозицію: я візьмуся за підготовчі проби з хором, а він хай доведе до виконання з оркестрою. На цьому й вирішили.

Для збільшення й посилення оперного хору запросили учасників інших львівських хорів. Проби відбувалися в театрі і в Інституті народної творчості. На них майже постійно бував сам композитор. Перед однією такою пробєю, коли хористів ще не було, я розкладав по кріслах ноти — примірники виданої 1905 р. першої частини "Кавказу". Внизу на нотах надруковано: "Присвята російським революціонерам". Я взяв один примірник у руки і, показуючи надрукований рядок напівжартом і напівсерйозно запитав Людкевича, чи не міг би він скасувати присвяту (чейже такі випадки бували, от хоча б Третя симфонія Бетговена). Мій співрозмовник споважнів, хвилину подумав, а тоді сказав з притиском: "Ні! Того я не міг би зробити". На тому наша розмова перервалася. Тоді його становище не було мені вповні ясне. Щойно по довгих роках, коли я не раз вертався думками до тієї нашої розмови, я збагнув, що композитор мав таки рацію. Його тодішня відповідь була віддзеркаленням вірності тим цінностям і ідеалам, які служили йому в дні юности.

В той час у мене зародилося бажання поділитися з колегами й учнями Музичної школи своїми думками про музику "Кавказу". На цю тему в приміщенні Музичного інституту відбулася моя доповідь, на яку прибув і сам композитор. Текст доповіді згодом надрукувала газета *Львівські вісті* (18-19 квітня 1943).

Сам концерт, що відбувся в залі оперного театру, збудив у громаді незвичайне зацікавлення й захоплення. Його довелося давати не один раз, а тричі. Весь львівський музичний світ жив у ті тижні просто в полоні Шевченкового слова й Людкевичевої музики. Сам композитор не хвилювався так, як ми всі, причетні й

непричетні до підготовки концерту. Він поводився так, ніби вся подія не була його авторським успіхом, а загальногромадською справою та її досягненням. Довелося мені пережити небагато таких моментів, коли композитор, мистці-виконавці та численні слухачі мали таке почуття єдності та спільноти, як це було тоді.

Борітеся — поборете!
За вас сила, за вас воля
І правда святая!

Ці кінцеві слова кантати-симфонії, виконані з напруженою динамікою великим мішаним хором і повною симфонічною оркестрою, звучали як пророцтво, яке здійсниться неодмінно.

У РОКОВИНИ ЗАГИБЕЛІ РОМАНА ШУХЕВИЧА ІНТЕРВ'Ю З МИКОЛОЮ ЛЕБЕДЕМ

Провів Петро Содоль

36 років тому, 5 березня 1950 р., загинув в бою з більшовицькими органами безпеки у селі Білогорща коло Львова головний командир Української повстанської армії, голова Проводу Організації українських націоналістів на українських землях і голова Генерального Секретаріату Української Головної Визвольної Ради Роман Шухевич. З цієї нагоди редакція *Сучасності* попросила Миколу Лебеда, який виконував обов'язки провідника ОУН на Україні в 1941-1943 роках, а також був референтом зовнішніх зв'язків при Проводі ОУН від липня 1943 р., членом УГВР і генеральним секретарем закордонних справ УГВР від липня 1944 р., поділитися з нашими читачами своїми спогадами про Шухевича як керівника української визвольної боротьби в 1943-1950 роках.

Питання: Коли ви востаннє бачилися з Романом Шухевичем — Тарасом Чупринкою і якими тоді думками обмінювалися?

Відповідь: Я бачився з ним востаннє на Першому великому зборі УГВР, який, як відомо, відбувся 11-15 липня 1944 р. в Карпатах на лісничівці, під охороною куреня УПА. Після прийняття учасниками збору "Плятформи", "Універсалу" й "Тимчасового устрою" Української Головної Визвольної Ради 15 липня відбулися вибори президента й 7 членів Президії УГВР, голови Генерального Секретаріату, генерального судді та генерального контрольного. Головою Генерального Секретаріату, виконавчого органу УГВР, був вибраний Шухевич, який попросив мене прийняти пост генерального секретаря закордонних справ. Того ж дня ранком ми довідалися по радіо про наступ Червоної армії на лінії Броди, і члени УГВР спішно попрощалися й вирушили до своїх місць постою й праці. Шухевич також спішив, і наша розмова була ділова й коротка. Згідно з пляном, я мав виїхати з членами місії закордон, щоб нав'язати безпосередній контакт з представниками союзних армій, поінформувати їх про нашу двофронтową боротьбу й старатися знайти у них зрозуміння й допомогу для УПА. Я поінформував Шухевича, що готов перейти з членами Закордонної місії на Словаччину й далі через Угорщину й Югославію чи Хорватію до

Трієсту й Італії, де вже були наші зв'язкові. Він погодився, щоб ми взяли з собою ще двох радисток для вдержання зв'язку. А якби радіозв'язок не діяв чи був перерваний, домовилися, що я залишу в Братиславі, біля входу до головної церкви собору малопомітний знак і в умовленому місці записку, де нас шукати, — пригадую, що тим знаком мав бути трикутник з крапкою в центрі. Закінчуючи нашу розмову, я запитав, чи не доведеться нам усім невдовзі покинути рідну землю. Шухевич відповів, що ще завчасно про це думати, бо "ми зможемо вдержатися в боротьбі власними силами ще три роки". При тому він згадав, що має в Югославії, в Београді, доброго знайомого. Ми побажали один одному щастя й успіхів і попрощалися.

П.: Чи ви можете пригадати, коли ви зустрілися з Шухевичем уперше і яке враження він зробив тоді на вас?

В.: Уперше я зустрівся з Шухевичем ранньою осінню 1932 р. на доручення тодішнього провідника Краєвої ексекутиви (КЕ) ОУН Богдана Кордюка. Ще як член Юнацтва я знав довірочно, що Шухевич був членом Української військової організації (УВО). У Львові він був загальновідомий серед студентів і гімназійної молоді, брав участь у спортивних змаганнях, був товариський, жартівливий, життєрадісний. Я стрічав його на концертах, пластових вечорницях, в походах на Стрілецькі могили під час Зелених свят. І коли Кордюк подав мені кличку, місце й час зустрічі та сказав, що Шухевич хоче говорити зі мною й допомогти в організуванні членів організації для бойових акцій, я був радий, що зможу особисто його пізнати.

Під час зустрічі Шухевич вів розмову по-діловому, ставив мені різні питання і погодив для мене зустріч з Юрком Березинським, членом бойового відділу, який повинен був пов'язати мене ще з двома членами бойової трійки.

П.: Чи можете подати деякі біографічні дані про Шухевича, розказати, яку підпільну роботу він виконував в УВО і ОУН до 1939 року?

В.: Життєвий шлях Шухевича загальновідомий. На 16 році життя він стає членом УВО, опісля ОУН, а від 1932 р. був якийсь час бойовим референтом КЕ ОУН. Йому пощастило кількакратно обминути арешт. У зв'язку з замахом на життя польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького 15 червня 1934 р. він, разом з іншими членами КЕ, був заарештований 17 червня і від липня 1934 до січня 1935 р. перебував у концтаборі в Березі Картузській. Засуджений у червні 1935 р. у відомому процесі С. Бандери та інших на 4 роки за приналежність до ОУН, він перебував у тюрмі два роки і за амністією був звільнений в 1937 р. В грудні 1938 р. Шухевич перехо-

дить нелегально на Карпатську Україну і стає старшиною штабу "Карпатської Січі", шефом якого був полковник Михайло Колодзінський. З поразкою Карпатської України він перебував у Данцігу і Відні.

П.: Які організаційні функції виконував Шухевич в ОУН у 1939-1943 роках і чи ви, виконуючи свої обов'язки в ОУН, мали нагоду з ним зустрічатися?

В.: З поразкою й окупацією Польщі гітлерівською Німеччиною я перебував в кінці вересня в місті Кросні й жив у домі, що був тимчасово квартирою полковника Романа Сушка й членів організації. Я потрапив туди, коли втік з транспорту в'язнів з тюрми в Седльцах. Одного дня хтось з чергових сказав, що на бічній вулиці чекає на мене мій добрий знайомий. Ним був несподівано для мене Шухевич. Привітавшись, він сказав, що має мало часу перед відходом поїзду до Кракова, після чого поінформував мене про нездоровий внутрішній стан в організації, який створився по смерті полковника Є. Коновальця на тлі непорозумінь у питанні політики й тактики та недовір'я "краєвиків" зокрема до двох членів Проводу Українських Націоналістів (ПУН). Він радив мені бути обережним в розмовах з членами ПУНу і сподівався, що невдовзі побачимось. Я подякував йому за пораду й інформації, про які я довідався вперше від нього. Опісля я часто стрічався з Шухевичем на наших спільних розмовах і нарадах. Роман, мабуть, від грудня 1939 р. жив у Кракові з дружиною та сином Юрком, був співорганізатором, слухачем і викладачем військових старшинських курсів, був членом Революційного Проводу ОУН, який створився в лютому 1940 р. під проводом Бандери, а опісля краєвим провідником західних окраїн українських земель, т. зв. Закерзоння. В квітні 1941 р. Шухевич погодився очолити вишкільний курінь, відомий під назвою "Нахтігаль".

П.: Оскільки ви виконували обов'язки провідника ОУН в Україні, які контакти ви мали з Шухевичем від літа 1941 до весни 1943 року?

В.: Від другої половини серпня 1941 р., коли курінь був в Україні розв'язаний і перевезений до попереднього вишкільного табору в Німеччину, контакт з Шухевичем був перерваний до 1942 р., доки реорганізований курінь не перекинули до Білоруси. Мені було відомо, що в той час Шухевич старався вдержати контакт з Бандерою, що жив у Берліні до 15 вересня під домашнім арештом, а про загальний стан куреня я мав інформацію від о. І. Гриньоха й підполковника Ю. Лопатинського. Обидва безпосередньо перед 15 вересня залишили курінь, за згодою Романа. В 1942 р. Провід організації втримував контакт з куренем через тих вояків, що одер-

жували відпустки і приїздили до родин. Мабуть, у половині 1942 р. Шухевич приїхав у відпустку і відвідав мене у Львові. В розмові ми обмінювалися думками й поглядами про нашу боротьбу й загальну ситуацію, про наші завдання й можливості.

З кінцем 1942 р. я передав Шухевичеві записку з пропозицією перевести курінь у повному бойовому складі в стані напоготові з Білоруси на Полісся й Волинь, де вже діяли збройні відділи ОУН, і включитися в боротьбу як проти німців, так і проти червоних партизанів. Роман відповів, що візьме цю можливість під увагу й повідомить про рішення. Але тим часом німці курінь розпустили, вояків звільнили, а заарештованих старшин в січні 1943 р. перевезли під конвоєм до Львова, де Романові пощастило втекти під час висадки з вагонів. В лютому або березні я пропонував йому перебрати керівництво Військовою референтурою ОУН, також нових окремих осередків організованої сили народу згідно з постановами III конференції ОУН в лютому 1943 р., які дали підстави для творення УПА та УНС (Українська народна самооборона) в Галичині. Він погоджувався, але казав, що мусить ще передумати й забезпечити родину.

П.: Яку роль відіграв Шухевич у скликанні Третього надзвичайного збору ОУН у серпні 1943 р. в Україні?

В.: Члени Проводу ОУН в травні 1943 р. вирішили створити Бюро проводу в складі 3 членів з Шухевичем як головою Бюра. А в серпні Провід ОУН скликав Третій надзвичайний збір, який затвердив і обрав Бюро проводу з Шухевичем на чолі. Про роль Шухевича у скликанні Надзвичайного збору, мені детальніше невідомо.

П.: Як відомо, збройні частини, з яких постала УПА, почали діяти на Волині ще у 1942 р. Чи можете сказати, коли Шухевич включився формально у дію УПА?

В.: Шухевич під ім'ям Тараса Чупринки став головним командиром УПА після Третього надзвичайного збору ОУН у вересні або листопаді 1943 р., під час перебування на Волині. А організуванням УПА в Галичині він займався вже в травні.

П.: Яке пов'язання мав Шухевич з Референтурою зовнішніх зв'язків, яку ви очолювали?

В.: Референтура зовнішніх зв'язків діяла в рамках Проводу ОУН, а її референт звітував про працю голові Бюра проводу, або й перед усіма членами Проводу.

П.: Яка була роль Шухевича в творенні УГВР?

В.: Шухевич великою мірою причинився до створення УГВР своєю позитивною настановою й розумінням потреби створення

верховного політично-керівного органу національно-визвольної боротьби всього українського народу. Як голова Бюро проводу ОУН й головний командир УПА, він, самозрозуміло, мав значний вплив на відбуття першого Великого збору УГВР.

П.: Чи ви можете щось сказати про зв'язки з Шухевичем від літа 1944 р. в Україні, про його тодішні думки?

В.: Генеральний секретаріат закордонних справ і Закордонне представництво УГВР старалися весь час вдержувати зв'язок з усіма формаціями визвольного руху, а зокрема, з Шухевичем. Осінню 1944 р. зголосився піти в Україну Лопатинський, майже безпосередньо після звільнення з німецького концтабору. Він пов'язався спершу з шефом Головного штабу УПА Д. Грицаєм, а опісля з Шухевичем і повернувся на Захід осінню 1945 р. А 1948 р. прибули безпосередньо від Шухевича два вояки УПА, які принесли краєві видання, звіти з дій УПА, праці ОУН і членів УГВР і передали усні інформації та побажання Шухевича. Вони повернулися зі звітами, допомогою й інформаціями від нас. Втримування зв'язку натрапляло на великі труднощі й жертви, але він продовжувався й по смерті Шухевича. Згадаю ще, що в 1951 р. відійшов в Україну з вояками УПА член УГВР Василь Охримович.

Свої думки, погляди, оцінку становища Шухевич висловив м. ін. в таких відомих документах: "Звернення воюючої України до всієї української еміграції" з жовтня 1949 р., під яким, м. ін., є підпис "Голова Генерального Секретаріату УГВР і Головний Командир УПА Р. Лозовський-Чупринка"; "Заява Головного Командування Української Повстанської Армії" з вересня 1947 р. за підписом "Генерал Тарас Чупринка, Головний Командир УПА"; "До генези Української Головної Визвольної Ради" 1948 р. за підписом "Генерал Тарас Чупринка"; "У Голови Генерального Секретаріату УГВР Р. Лозовського" 1948 р. — репортаж на підставі інтерв'ю.

П.: Шухевич очолював три підпільні формації: ОУН — під ім'ям Тура, УПА — як Тарас Чупринка і Генеральний Секретаріат УГВР — як Р. Лозовський. Така концентрація влади у підпільному русі може породжувати різні думки, коли брати під увагу те, що Третій надзвичайний збір ОУН у 1943 р. і Великий збір УГВР у 1944 р. стали дуже чітко на демократичні позиції, дотримуючися принципу обмеження влади. Як ви пояснюєте таку концентрацію влади в руках однієї особи й чому якраз у руках Шухевича?

В.: Я пояснюю це умовами нової сталінсько-більшовицької окупації України, в яких опинився весь український народ від серпня 1944 р. і жертвами, яких в той час зазнали всі три формації визвольної боротьби. З передчасною смертю Ростислава Воло-

шина в серпні 1944 р., генерального секретаря внутрішніх справ УГВР і члена Бюра проводу ОУН, та загибеллю президента УГВР Кирила Осьмака, з переходом у глибоке підпілля й перерваними внутрішніми й зовнішніми контактами, Шухевичеві, як голові виконавчого органу УГВР, довелося перебрати додаткові обов'язки членів Президії. У сприятливіших умовах, на мій погляд, обов'язки голови Бюра проводу ОУН повинен був би перебрати хтось інший.

П.: Коли ви дивитеся на Шухевича як на підпільного провідника з перспективи часу, які найважливіші ціхи ви знаходите в нього?

В.: Перш за все його повна посвята й відданість ним прийнятим і ним виконуваним обов'язкам. Роман жертвував не тільки собою, але й своєю родиною: батьками, дружиною й дітьми. Його ціхою був державницький, а не партійний підхід. Чесний, ідейний, з характером вояка-революціонера, з високим почуттям відповідальности та хистом організатора. І хоч він був свідомий реальної переваги сил ворога, проте не піддався, не склав зброї й керував боротьбою в найтяжчих умовах.

П.: Ви все своє життя присвятили ідеї визволення України. Шухевич, керівник українського підпілля в 1943-1950 роках, загинув за цю ідею. Чи ви можете, хоч кількома словами, сказати, яку вартість ви бачите у цій боротьбі?

В.: Незалежну оцінку вартости та значення того періоду визвольної боротьби повинні дати історики, а в ширшому розумінні український народ. Моя оцінка може бути суб'єктивна, але я вдячний Богові й долі, що був одним з її учасників.

Її вартість я бачу в підметности й незалежности нашого народу, який знайшов у собі силу й волю опиратися двом тодішнім поневолювачам української землі й продовжував тяглість боротьби за державну незалежність і самобутність, які він було здобув, але втратив у 1917-1920 роках і відновив 30 червня 1941 р. І по сьогодні московські поневолювачі поширюють наклепи на нашу політичну й збройну боротьбу, на її мертвих і ще живих учасників. І по сьогодні вони замовчують те, за що боровся український народ у лавах УПА й ОУН під керівництвом УГВР, бо свідомі, що боротьба за державну незалежність, за свободу народу й людини невмируща, як і не вмере пам'ять в народі про тих відомих і в більшості невідомих, що впали в боротьбі. Вартість того періоду організованої боротьби я бачу також у тому, що він став основою та традицією, до яких нав'язують і будуть нав'язувати нові покоління борців за державну самостійність України незалежно від того, в яких формах ця боротьба провадиться тепер і провадитиметься в майбутньому.

В ОБОРОНІ ВІРНИХ УКРАЇНСЬКОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА УКРАЇНІ

МОВЧАТИ ПЕРЕД МОНОТОННІСТЮ ЖАХЛИВОГО?

Париж (*Українська пресова служба*). "Хто ж вам допоможе? — питає кагебіст активного вірного Йосипа Терелю під час допиту. — На Заході трохи пошумлять, а тоді замовкнуть".

І, на жаль, він має рацію. Переслідування інакодумців, зрештою, вже так довго належить до характеристичних прикмет радянських буднів, і так безсильно світ дивиться на зневагу прав людини в стількох країнах, що він надто радо забуває цю монотонність жахливого. Таке забуття вигідне тим, що переслідують — у той час як для переслідуваних воно може бути смертельним.

Щонайменше чотири дисиденти померли останнім часом у радянському ГУЛазі; всі чотири — українці, всі чотири засуджені вдруге або навіть утретє за те, що не погоджувалися підпорядкуватися свавіллю КГБ, яке панує над радянським життям.

Серед 270 мільйонів населення кілька тисяч дисидентів — таке незначне число, що для Комітету державної безпеки найвигідніше замучити їх на смерть дискретним способом: голодом, холодом, важкою працею й недугами в таборах, або, цілком макабрично, насильним "лікуванням" у психіатричних лікарнях.

Проте, дисиденти не вимирають. В Радянській Україні їхнє число навіть зростає. Але сьогодні вже не зустрічаються правозахисники, щоб під час тайних сходин шукати в конституції, в Деклярації прав людини чи подібних Гельсінкських договорах цитат, що доказують нехтування держави засадами, які вона сама підписала. Сьогодні дисиденти зустрічаються у Львові і Ленінграді, в Києві і Калінінграді для спільної молитви. Не в "офіційних" російських православних церквах, які для них лише барвистий варіант державного апарату, а в заборонених громадах, що їх священників і проповідників не благословило КГБ.

Особливо багато таких громад знаходиться на Західній і на Карпатській Україні. Бо ці області, що в минулому належали до

Подаємо два повідомлення, які редакція одержала від *Української пресової служби* (Париж), число 1, 1986 (Відповідальний редактор Катерина Горбач).

Польсько-Литовського Королівства, ще в 16 ст. підпорядкувалися Римові, і з Берестейською унією 1596 р. з православних стали католиками. Особливо в 19 і в перших десятиліттях 20 ст. Українська Греко-Католицька Церква, підпорядкована Римові, але Візантійського обряду, відіграла значну роль у національній емансипації Західної України. Тим самим вона природно викликала ворожнечу нових панів країни, бо їм залежало в 1939 р. на якнайшвидшій інтеграції "визволених" територій у радянську імперію, отже, на посиленій русифікації. Але відразу після "возз'єднання" Сталін потребував також і неросіян для оборони країни від німецького війська, і Українська Церква як символ національної окремішності діяла без значних перешкод, а її ієрархія піддавалася ілюзії, що так воно й залишиться. Але з кінцем війни внутрішня політика негайно змінилася.

В березні 1946 р. у Львові скликали т. зв. "Синод Української Католицької Церкви", що, керований священиками, дії яких спрямовувала держава, заявив про "добровільний поворот в лоно матірньої Російської Православної Церкви". Ця "добровільність" фактично означала заборону. Відтоді на Україні Українська Католицька Церква формально не існує, більшість церков зачинено, а вцілілі стали православними.

Багато вірних довго погоджувалися з новою формою — поки в цих церквах відправляли українські священики. Але останнім часом влада пішла крок далі: старих українських священиків заступають російськими батюшками, щоб тим приспішити русифікацію бунтарської Західної України.

Але все більше українців протестує проти такої політики. І все голосніше вимагають дозволу для діяльності своєї давньої Церкви. В 1982 р. постала "Ініціативна група для оборони прав віруючих і Церкви на Україні", що видавала "Хроніку Української Католицької Церкви", яка в подробицях описувала переслідування вірних. Її видавця і водночас керівника Ініціативної групи Йосипа Терелю в серпні минулого року засудили до 12 років ув'язнення — на четвертий строк.

Однак, традиційні кагебівські методи застрашення виявилися цим разом явно безуспішні. Бо християнський рух впливає з народу. Це не інтелектуальний опір 1960-их років, який легко було придушити, ізолювавши його провідників у таборах. Зрештою, цей рух живиться безпосередньо на радянських буднях, на їхній порожнечі, на браку задоволення матеріальних і духових потреб серед матеріялістичного суспільства, де здобуття західних продуктів ужитку стало найпрестижівішою здобиччю й символом успішного життя — в той час як поза столицею бракує навіть елементарних продуктів споживання.

Держава, що обороняє свій престиж ззовні, головним чином ілюзією (Потьомкінські села, — мабуть, один з нечисленних винаходів, що на їхню першість Росія слушно претендує), така держава надихає не одного зі своїх громадян шукати правди деінде. Система, де статистика становить або державну таємницю, або фальшована, не може стерпіти, коли стає широковідомим, що хоча б маргінальна частина її членів не відповідає нормі загальнодеклярованого щастя.

КГБ споконвіку ненавидить публічність, бо ця остання примушує його співробітників, принаймні формально, дотримуватися цивілізованих норм поведінки. Інформації про щоденне життя дисидентів серед закритого суспільства — хай невелика, але істотна допомога.

Нова *Українська пресова служба* (УПС), що її місячно видаватиме віднині провід УКЦ по-українськи, по-англійськи, по-французьки та по-німецьки, хоче спричинитися до такої допомоги. Вона публікуватиме вістки й документи з України; аналізуватиме відповідні радянські публікації та пропонуватиме підставовий матеріал, щоб на його основі подавати читачеві основні знання, які б дозволили йому зрозуміти й оцінити ситуацію на Україні в її історичному зв'язку.

УПС не має комерційних інтересів — вона хоче допомагати дисидентам, прикладаючи своїх зусиль до того, щоб мовчанка не була рівнозначна вибаченню незнання.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ДО ЕКУМЕНІЧНОЇ РАДИ НОРВЕЗЬКОЇ ЦЕРКВИ *

Париж (УПС). Норвезька "Місія за залізною заслоною" просить Екуменічну Раду Норвезької Церкви заступитися за Уніятську [Католицьку] Церкву на Україні, щоб дати їй можливість вільно діяти в СРСР згідно з принципами конституції та законами про офіційну діяльність.

Як відомо, конституція СРСР гарантує загальну свободу віровизнання. Проте, за деякими релігійними спільнотами цих прав не визнають, і багато християн різних віровизнань почасти жорстоко

* У половині листопада м. р. норвезька "Місія за залізною заслоною", що займається правами вірних в Східній Європі, вислала Відкритого листа в справі УКЦ на Україні до Проводу Норвезької Церкви. Її представники представили справу УКЦ перед Європейською Церковною Конференцією і перед Світовою Радою Церков. — УПС.

переслідують. Але також і офіційно дозволену діяльність суворо обмежують. Так, наприклад, усяку громадську працю з молоддю й дітьми так само забороняють, як і будь-яку діяконічну та суспільну діяльність. Треба подивляти силу віри та відвагу християн, що живуть серед таких умов.

Доля Української Католицької Церкви Екуменічній Раді напевне відома. Ще в 1946 р. цю Церкву, що мала тоді чотири мільйона вірних, заборонили, прилучивши до Російської Православної Церкви. Священникам дали до вибору: або прийняти заборону, або піти в тюрму. Більшість вирішила вибрати неволю — переважно щонайменше на 10 років.

Не зважаючи на жорстокі переслідування, Українська Католицька Церква весь час діяла в підпіллі й становить сьогодні найбільшу Церкву в катакомбах СРСР. Її легендарний провідник під час довгих років переслідування кардинал [Й.] Сліпий щойно після 18 років ув'язнення дістав право на виїзд. З нагоди 35-ліття заборони 1946 р. він сказав: "Можемо ствердити з вдячністю, що наша присуджена на смерть Церква не тільки осталася жива, але ще й сильно зросла. ... Що наша Церква ще існує помимо 35 років кривавого переслідування, вірні повинні сприймати як чудо ласки Божої".

"Місія за залізною заслоною" вважає, що саме тепер слід звернути увагу на долю цієї Церкви. До нас дійшли тривожні вістки про нові арешти й акції проти цієї Церкви, що мають мету знищити її доценту.

Нещодавно одного з найзначніших речників свободи цієї Церкви мирянина Йосифа Терелю засудили до 12 років ув'язнення. В минулому він свою релігійну діяльність уже спокутував 18 роками неволі. В 1982 р. він перебрав керівництво комітету, що поставив собі за мету досягнути ревізії заборони 1946 р. Комітет видавав "Хроніку Католицької Церкви на Україні", що публікувала матеріяли про переслідування католиків і інших християн. Влада зліквідувала "Хроніку" після появи її восьмого числа.

В шостому числі "Хроніка" опублікувала документ, що недвозначно показує брутальні методи, яких застосовує радянська влада в боротьбі з Церквами. В датованому 3 липня 1984 р. циркулярі обкому КПУ Закарпаття м. ін. сказано: "Під претекстом віри, актив[істи] УКЦ посилили свою антирадянську агітацію, що використали наші вороги за кордоном. ... Все це вимагає від нас пост[ій]ного пристосування і ясні кроки щодо ліквідації найменших виявів націоналізму і сіонізму в адміністративній області".

Циркуляр наводить кілька адміністративних засобів, призначених знеутралізувати "активістів". Вони коротко зводяться до того, що треба посилити антинаціоналістичну пропаганду в пресі,

при чому, "притягаючи заяви розкаяння колишніх дисидентів та антирадянських клерикальних кіл, слід розкрити все негативне в буржуазному націоналізмі і сіонізмі". Крім уже наявного відділення психіатричного лікування, влаштується додатковий відділ. Дві третини "активістів" слід посилати туди на примусове лікування. В селах, де позиції УКЦ сильні, слід поводитися обережно. Під час обшуків не конфіскувати релігійної літератури. Слід проти членів УКЦ виголошувати кримінальні присуди, які говоритимуть проти Церкви та її членів. Проти "крикунів" слід уживати такі адміністративні засоби, як грошові кари та ліквідацію премій. Їхніх дітей посилати до громадських садків і інтернатів.

Рада "Місії за залізною заслоною" вважає християнським обов'язком Церков у вільному світі допомагати переслідуваним Церквам і піддержувати їх. Тому ми сподіваємося, що Норвезька Церква, послугуючися своїми численними міжнародними зв'язками, зробить усе, що в її силі, щоб Українська Католицька Церква здобула хоча б мінімальну свободу для здійснювання своєї релігійної діяльності. Така ініціатива буде разом з тим переконливим екуменічним свідомством християнської солідарности та християнського братерства.

Трон Тронсон

СТОРІНКА ЧИТАЧА

ДРУЖБА З «СУЧАСНІСТЮ»

Дмитро Грушецький

У Степана Руданського є вірш-співомовка про дідича, що пише своєму синові лист до школи. Кінчає він свій лист так:

... А я тобі посилаю старі ногавиці.
Зроби собі жупанину, з рештків — рукавиці.
Та учися, милий сину, та читай багато,
Бо ти дурнем зостанешся, а я твоїм татом.

Ці слова мені запам'яталися назавжди. Я не хотів стати тим, перед чим остерігав батько свого сина. А, крім того, в тих словах відчувалася глибока філософія, дарма що "на хлопський розум". І я намагався читати. А це мене привело й до *Сучасності*.

Познайомився я з цією красунею ще тоді, коли вона ще була в юнацьких шатах як *Українська літературна газета* — додаток до тодішньої *Сучасної України*. Став я читати її від першого числа і відразу почув повагу і великий інтерес до неї, бо це було щось відмінне від решти газет. А найдужче мене притягала чудова літературна мова. Ну, я й закохався. І любов моя триває й до сьогодні.

Найдужче мене захоплювала література — своя й перекладна, репортажі подорожей, спогади, зразкові аналізи творів (до речі, ще й до сьогодні маю статтю Ігоря Костецького з 1958 р. про роман, де автор вияснює, що є фабула, сюжет, тема, композиція, аналізуючи роман Івана Багряного *Буйний вітер*). Я прямо обожнював тих авторів, що писали гарною українською мовою. Тут на першому місці в мене Іван Кошелівець, Емма Андіївська, Юрій Шерех. Переклади Кошелівця — це справжні перлини. Це насолода! Взагалі, *Сучасність* — така багатогранна, така "могутньо-крила", що всякий знайде щось до своєї вподоби. Мене завжди опановує гордість, як беру в руки цей репрезентативний журнал.

Читаючи регулярно *Сучасність*, я інтелектуально зростаю. Вона мене спонукала більше читати взагалі. Ось наведу дуже наочний приклад того, як *Сучасність* розвивала смак до серйозніших творів. Десь чверть століття тому я почав був читати в *Сучасності* про *Джалаліту* Емми Андіївської. Те саме було згодом з уривком з *Геростратів*. Але я відразу покинув і перше, і друге. Я не висміював авторку, як це робило багато моїх знайо-

мих, я просто віддав ці твори розумнішим. Мовляв, для мене це "висока математика". Мене навіть дивувало те, що мої "кумири" Шерех і Кошелівець високо цінили Емму Андієвську. І ось, десь три роки тому, я цілком випадково взявся знов читати її *Герострату* — теж видання "Сучасности". І відразу мене, як кажуть, взяло, "як багатого за печінки". Дочитав я цю книжку в поїзді. Встав, глибоко вдихнув, поправив чомусь свою краватку й подивився ще раз на заголовок і на ім'я автора... Вирішив написати про своє враження до газети. Моттом до своєї статті я взяв тоді слова Віктора Жемчужникова: "Життя — сонце, письменник — дзеркало, слова — соняшні зайчики". І кінчив я її так: Та це, здається, тільки половина причини мого захоплення цим твором. Друга половина — це мова! Та ж наша мова не тільки гарна, а й багатюща яка! Яке те дзеркало-письменник мусіло бути глибоке, щоб віддзеркалити стільки думок і типів сонця-життя та ще й такими прекрасними соняшними зайчиками. Ті зайчики-слова так і лащатся, так і заманюють. Ось у кого вчитися мови, вдосконалювати, поширювати її!

А твір цей не гірший за такі ж чи подібні твори Сомерсета Моема! Потім я прочитав *Роман про добру людину* й *Роман про людське призначення* Емми Андієвської. І, увяв'їв собі, мало-помалу звик до "кілометрових" речень. Мені навіть імпонувало те, що треба добре "ворушити мозками", це вам не *Соняшний промінь* Бориса Грінченка. Мені так приємно було бачити, що маємо твори й журнали нарівні з іншими народами. Навіть вірші Емми Андієвської вже мені доступніші стали, бож вірші інших авторів-модерністів як Олександр Смотрич, Богдан Рубчак, Юрій Коломиєць, Володимира Демус і інші мене підготували до них. Хоч я люблю вірші, але ніщо не може мені замінити гарної стрункої прози. Хотілося б бачити частіше Кошелівця, Шереха, Вадима Сварога, Емму Андієвську (я навіть трішки ревную, що така геніяльна "Казка про блискавку" Емми Андієвської з'явилася у збірнику *Слово, а не в Сучасности*).

Отже, як бачите, моя любов-*Сучасність* таки дає мені багато, "вивела мене в люди". Адже майже половину свого життя я з нею! Той дідич слушно заповідав своєму синові читати багато.

Та останнім часом мене легенько торкнула своїм крилом тривога... Один із редакторів *Сучасности* сказав: "Можете говорити, що вам подобається в *Сучасности*, а що — ні. Якщо для вас це так важливо, можете говорити про мову". А інший член редакції сказав під час дискусії про чистоту мови: "Не будьте імперіялістом у мові!"

Мене це дуже здивувало, *Сучасности* це не є притаманне. Але, читаючи останнє число (за вересень), я надібав, поряд із

прекрасними статтями, як аналіза роману Загребельного *Я, Богдан*, розвідка про Кибальчича, Кондратюка й Корольова, "Країна доктора Моро...", в інш[их] статт[ях] такі поважні огріхи: "побут" у розумінні "перебування", "одинокий" замість "єдиний", "ми мусимо бути в себе залюблені", "З'являються нові серії ярин і хлібин", "ми оба", "я не мав страху", "радий причинитися", "працював ... над більшою картиною про льохи з поросятами", "Він ... сказав його перше ім'я ... Тут ... всі себе кличуть першим ім'ям" і т. д.

Мене це занепокоїло... Невже з'являється тенденція в редакторів *Сучасности* триматися формули "в нас так говорять...". Ні! Цього не може бути! З чого ж я тоді вчитимуся нашої чудової мови — дорогої й любої спадщини нашої? Мова — це ж відблиск душі!

ВІСТІ З СРСР ТА СХІДНЬОЇ ЄВРОПИ

ІНАКОДУМСТВО І ОПОЗИЦІЯ

- *Вести из СССР* (1985 [Мюнхен], 17) повідомляють, що стан здоров'я Ю. Бадзя, який знаходиться в мордовському таборі, "різко погіршився" і він "практично вже осліп". У вересні Європейський парламент схвалив резолюцію, яка закликала до звільнення Бадзя з огляду на стан здоров'я.

Бадзьо був засуджений в грудні 1979 р. на 7 років табору праці та 5 років внутрішнього заслання за "антирадянську агітацію і пропаганду". Д. Марплз окреслив життя Бадзя в *Дослідницькому бюлетені Радіо Свобода* (Мюнхен), від 17 вересня 1985 р. Він питає, "чому Бадзьо такий важливий для радянської влади сьогодні?" Марплз вважає, що відповідь на це питання знаходиться в праці Бадзя "Право на життя", яка описує радянську національну політику від часів Леніна до сьогодні й процес русифікації на Україні. Марплз зазначає, що "плянована дата його звільнення в 1991 р. тепер виглядає зловісно далеко, беручи до уваги стан його здоров'я".

В серпні 1985 р. в жінки Бадзя Світлани Кириченко зробили обшук і в наслідок конфіскували старі заяви до прокуратури та до Верховної Ради СРСР. Недавній самвидав Бадзя, датований груднем 1982 р. і січнем 1983 р., дістався на Захід. У чотирьох заявах ідеться про вину радянського режиму в організації голоду в Україні, про багатонаціональність СРСР, про політичні права та права людини і про нерівноправний стан України в СРСР (повний текст тих документів з'явився в газеті *Українське слово* [Париж], від 11 та 18 листопада 1984 р.).

- Петра Січка, члена Української гельсінкської групи (УГГ), знову заарештували в таборі в травні м. р. перед звільненням. Він перебув 10 років у сталінських таборах (1947-1957), був заарештований в липні 1979 р. за приналежність до УГГ та за промову в день похорону замордованого композитора В. Івасюка. Наприкінці першого строку табірною ув'язнення в 1982 р. його знову заарештували та засудили на 3 роки табору. Його мали звільнити в травні м. р. Його сина Василя, також члена УГГ, заарештували одночасно з батьком і знову заарештували в таборі. Другий син

Володимир вже відсидів свій термін ув'язнення (*Вести из СССР* 1985, 14).

- В лютому 1985 р. лейтенант Григорій Куценко був засуджений військовим трибуналом Московської військової округи в Загорську. Його обвинувачували в розповсюдженні дисидентських книг і в писанні листів в обороні політ'в'язнів. Йому також закидали, що він переривав політінформацію усними заявами, голов-но, що "Україна може існувати окремо від СРСР" (*Вести из СССР* 1985, 17).

В липні м. р. відбулася зустріч на заводі в Бортниці Київської області. Метою зустрічі була дискусія над поведінкою голови міської Громади п'ятдесятників Якова Гавришева. Його попередили, щоб він не стрічався з представниками чужоземних релігій-них організацій.

23 серпня 1985 р. Київське радіо передало інформацію про судовий процес над Ю. Хотинським, кличка "Гайдук", колишнім членом ОУН-УПА. Програма передала голоси жінок, які плакали, голоси людей, які кричали про "пережиті ними муки" в руках "Гайдука". Засідання по селах в Ратному районі Волинської облас-ти нібито вимагали кару смерти, "і коли після кількох днів суд признав кару смерти, відгукнулись оплески" (*Визвольний шлях* [Лондон], вересень 1985; *Вести из СССР* 1985, 17).

- Новий самвидавний журнал *Самостійник* з підзаголовком "Вісник українського незалежного слова" дістався на Захід (*Шлях перемоги* [Мюнхен], від 20 жовтня 1985 р.). До першого випуску з передмовою, яка з'ясувала мету публікації нового журналу, ввій-шли поезії Т. Шевченка, Завіщання патріярха Йосифа, звернення вірних Української Католицької Церкви в Польщі до кардинала Ю. Глемпа, документи "Хроніки Української Католицької Церкви в Україні", переклад статті з підпільного польського журналу про Україну та памфлет "Самостійна Україна" Миколи Міхновського.

- *Шлях перемоги* від 20 жовтня 1985 р. помістив "Замість ос-тання слова" Василя Овсієнка. Його заарештували й засудили в лютому 1979 р. на 3 роки табору, але, коли звільнили, знову заарештували й засудили в серпні 1981 р. на 10 років табору та 5 років заслання. Овсієнко вірить, що він "не перша і ще не остання ваша [режиму] жертва. Але я свідомо іду на цю погибель, бо знаю, що оцим самим я захищаю життя мого народу". Овсієнко закінчує словами: "... Україна постане в усій своїй красі і силі і займе достойне місце у колі вільних народів. ... Україна буде віль-ною від вас, заброди, зрадники і кати, незалежно від того, хочете ви цього чи ні. А такі як ми, українці, цього хочемо і освячуємо цю ідею великими жертвами".

Другий самвидавний документ, який описує переслідування

К. Семенюка, якого заарештували в серпні 1984 р., дістався на Захід і був вміщений в *Шляху перемоги* від 27 жовтня 1985 р. В документі Семенюк описує своє переслідування від дня арешту в 1952 р. (коли йому було 19) по сьогоднішній день.

● *Вісті з України* (1985 [Київ], 28) і Київське радіо (7 серпня 1985) сповістили про згоадне "зречення" Ю. Шухевича. Він нібито оголосив про своє розчарування націоналізмом, засудив усю націоналістичну діяльність і хвалив КПРС. Він також зрікся свого батька, ОУН-УПА і вважає, що смерть Романа Шухевича "в основному була безкорисною". "Зречення" Ю. Шухевича нібито з'явилося в листі від нього до редакторів *Вістей з України*. Копія цього листа, написаного малим рівним почерком, також поміщена в *Вістях з України*. Кронід Любарський порівнював цей текст з текстом листа, написаного Шухевичем у половині 1984 р. Після дослідження, яке провели знавці почерків, вирішено, що обидва тексти написали різні особи. Треба також мати на увазі, що Шухевич майже сліпий, отже можна зробити висновок зі сто відсотковою точністю, що автори тих листів — різні люди. Ані Ю. Шухевич, ані його рідні не знали про статтю в *Вістях з України*, що не виходить у СРСР для внутрішнього користування (*Весті из СССР* 1985, 15); див. також: Roman Solchanyk, "The Shukhevych «Recantation»", *Soviet Analyst* (Лондон), 28 серпня 1985 р.

● Англійські газети *Гардіян* і *Таймз* від 7 вересня 1985 р. сповістили про смерть В. Стуса на 47 році життя в радянському таборі праці. Він помер 3 дні раніше від дати тих оголошень, відсидівши в таборі 12 років за дисидентську діяльність. В 1980 р. він був засуджений на 10 років табору та 5 років заслання. Він був хворий, мав серцеву хворобу, виразку шлунку й страждав від виснаження тіла. Він відмовлявся "зректись" восени 1985 р., коли повернувся до Києва. Його табірні поезії влада постійно конфіскувала (*Весті из СССР* 1985, 7). Один із його останніх творів, який дістався на Захід, написаний в формі таборового щоденника (див. *Сучасність* 1983, 11 і *Форум* 1983 [Мюнхен], 5).

Швейцарська газета *Ное цюрхер цайтунг* вмістила 5 вересня 1985 р. статтю Мойсея Фішбеяна "Українська доля", в якій він описав тяжкий стан здоров'я Василя Стуса і інформував про переслідування та знущання над поетом представниками влади. Співчутливі статті Фішбеяна з приводу смерти Стуса з'явилися в газетах *Русская мысль* (Париж, від 11 жовтня 1985 р.) і *Страна и мир* (1985 [Мюнхен], 9). Пресовий бюлетень Закордонного представництва УГГ (Нью-Йорк, від 17 вересня 1985 р.), редагований Надією Світличною, описав переслідування Стуса. Впродовж 5 років його ув'язнення не пускали до нього на відвідування його родину, навіть коли його жінка подорожувала 2000 км до табору

спеціально, щоб його відвідати. В київському журналі *Радуга* (1984, 6) його назвали "зрадником, терористом і убивцем" і твердили, що він "здоровий". Надія Світлична вимагала, щоб "його вбивці стали перед міжнародним судом".

- Міжнародна Амнестія (МА) вимагала від радянської влади оприлюднити лікарські архіви, які торкаються справи чотирьох політв'язнів, що загинули в радянських таборах праці: О. Тихого, В. Марченка, Ю. Литвина та Стуса, а також звільнення інших тяжкохворих в'язнів. Табір праці "спеціального режиму" в Пермі включає в себе тяжку роботу з обмеженим режимом харчування і призначений для "особисто небезпечних" в'язнів. МА вимагала надати дозвіл рідним провадити незалежний розтин трупів (*Дейлі телеграф*, від 20 вересня 1985).

Публікація *Файл он торчер* (Дані про тортури. Лондон, від червня 1985 р.) опублікувала статтю з фотографіями Литвина, Тихого, Марченка з таким написом: "Ці люди були ув'язнені в трудових колоніях в СРСР — тепер вони всі неживі". Це ж число вияснює: "Політичних в'язнів у СРСР постійно піддають жорстокому, нелюдському і принизливому трактуванню й деколи тортурам. ... в'язні тюрем, колоній виправної праці і психіатричних лікарень перебувають в умовах, що не можуть їх забезпечити від поганого поводження". Далі в статті підкреслюється, що "багатьох з тих, які скаржилися, тяжко покарали", і що влада постійно заглушає оскарження в'язнів, відмовляється піддавати їх незалежним досліджуванням або не карає тих, які відповідають за погане поводження з в'язнями.

- "Хроніка Української Католицької Церкви" далі дістається на Захід, не зважаючи на переслідування редакторів. Спеціальне видання "Хроніки" без числа і дати випуску — останнє, яке потрапило на Захід — турбується головню про репресії проти Групи оборони прав вірних на Україні. Нещодавно дісталися на Захід 9 чисел "Хроніки" і один "Український католицький вісник". Десяте число "Хроніки" конфіскувала влада. Й. Тереля виявив цікавий факт — що існує радикальне крило українських католицьких активістів, яке має схильність "до більш реалістичної форми опору до режиму", і не виключає партизанської війни в СРСР. Багато активістів перейшли до цього крила після вбивства о. Єжи Попелюшка, польського священика, що виступав у підтримку "Солідарности" (див. Р. Сольчаник, *Дослідницький бюлетень Радіо Свобода*, від 18 вересня 1985).

- Як повідомляють *Вести из СССР* (1985, 15), Терелю засудили в серпні 1985 р. на 7 років табору і 5 років заслання. Його заарештували в лютому під час переховування. Впродовж обшуку його хати skonфіскували особисті записки і великий збірник поезії. В

квітні відбувся обшук у хаті Олексія Зверева у зв'язку з арештом Терелі. Представники влади skonфіскували закордонні книжки, списки політв'язнів, щоденник, матеріали самвидаву й друкарську машинку. В травні проведено допит над Тетяною Трусовою, яка знаходиться на засланні, у зв'язку з цією справою і ролею Терелі в випуску самвидавних журналів "Хроніки поточних подій", "Експрес Інформейшен", "Бюлетень СМОТ" (про арешт Терелі див. Р. Сольчаник, *Дослідницький бюлетень Радіо Свобода*, від 3 вересня 1985).

- Василя Кобрини засудили в березні 1985 р. на 3 роки за участь у виданні "Хроніки" (див. *Вести из СССР* 1985, 17). *Львовская правда* (від 3 квітня 1985) вмістила довгу статтю про його судовий процес у спробі висміяти й дискредитувати його та інших, які ведуть кампанію за права забороненої Української Католицької Церкви. Як указує Б. Нагайло (*Дослідницький бюлетень Радіо Свобода*, від 29 серпня 1985), стаття в львівській газеті справді "мимоволі засвідчує їхню мужність і стійкість, висвітлює характер їхньої діяльності й вказує на дальші старання радянських урядових чинників знищити «катакомбну» Церкву, офіційно «зліквідовану» в СРСР майже 40 років тому".

- Припинили справу о. Григорія Будзінського, секретаря "Ініціативної групи для оборони прав віруючих і Церкви на Україні", "з огляду на похилий вік особи під слідством" (*Вести из СССР* 1985, 14).

НЕУКРАЇНСЬКА ОПОЗИЦІЯ

Польща

В липні 1985 р. громадянина Західньої Німеччини П. Гуменюка заарештували у Варшаві під час зустрічі з двома радянськими громадянами. Захопили літературу, яку він їм мав передати: молитовники, програму Народно-трудового союзу російських солідаристів (НТС), брошуру НТС "На службу Росії" та інші видання цієї організації. Двох радянських громадян Юрія Богдзевича та його сина В'ячеслава засудили за державну зраду (*Вести из СССР* 1985, 14).

Естонія

В липні м. р. естонського дисидента Роберта Вайтма засудили на 3 роки в'язниці. Він старався відвідати іншого естонського дисидента Тітліта Мадісана, який перебуває на засланні. Отця Г. Моцника мали засудити в серпні 1985 р. Від квітня того ж

року кілька естонських інтелектуалів викликали до КГБ на допит у справі їхніх зв'язків із політичними в'язнями (*Вести из СССР* 1985, 14).

Грузія

В червні м. р. представники влади заарештували двох осіб у Тбілісі (*Вести из СССР* 1985, 13) за приналежність до "Групи фантом" — Тенгіза Гудава та Еммануїла Тваладзе. Перший був членом відновленої Гельсінкської групи. В 1982 р. родина Гудава зреклася радянського громадянства і від того часу робила зусилля виїхати з СРСР. Під час обшуків їхніх домів представники влади сконфіскували релігійні брошури, автобіографію, Деклярацію людських прав ООН, листи в обороні А. Сахарова і молитовники (*Вести из СССР* 1985, 14).

Литва

Нещодавно з'явився новий самвидавний журнал "Ювентус академіка" (Академічна молодь), який видає підпільна католицька Литовська асоціація молоді. Журнал ушанував українського національного героя Валерія Марченка і виявив солідарність з "оборонцями свободи Афганістану". Тон журналу явно католицький і націоналістичний (*Вести из СССР* 1985, 17).

66 число "Хроніки Литовської Католицької Церкви" інформує про те, що з'явилися числа 44 і 45 самвидавної публікації "Аврора" (Світанок). Число 45 "Аврори" містить першу частину програми Радянського демократичного руху.

Б. Левін написав прихильну статтю про литовського дисидента Б. Гаджайкаса, який сидить у радянських тюрмах з часів Сталіна (лондонська газета *Таймс*, від 20 червня 1985 р.).

Росія/Україна

Пітер Реддавей побоюється, що дисидент-психіатр Анатолій Корягін знаходиться в тюрмі близько смерті (*Обзервер* [Лондон], від 8 вересня 1985 р.). Йому потрібно пильну лікарську увагу. Корягіна засудили за виступ проти зловживання психіатрією. Його дружина живе в Харкові.

Тарас Кузьо

ДО ЧИТАЧІВ І ПРИХИЛЬНИКІВ «СУЧАСНОСТІ»

Шановний Читачу!

Журнал *Сучасність* переступає поріг 25-ліття своєї появи. Разом з виданнями, які передували його виникненню — *Сучасною Україною* й *Українською літературною газетою* — це вже 35 років існування і вислід значної видавничої концепції. Як на еміграційні умови — доволі поважний вік.

На протязі своєї понад чвертьвікової історії наш журнал знайомить читачів з подіями та фактами політичного, культурного й економічного характеру в Україні й поза нею; подає, обговорює й коментує літературні та мистецькі явища сьогодення та минувшини; знайомить з інформаціями, інколи унікального значення, про змагання за українську національну самобутність, зокрема з документами з України тощо. Матеріяли *Сучасності* були об'єктом зацікавлень українських читачів, розкиданих не тільки по всіх континентах, але й тих, що на батьківщині, а також наших доброзичливих і недоброзичливих сусідів і чужинців.

У своїй видавничій політиці журнал керувався й керується загальноукраїнськими мотивами: у центрі його уваги стоять не вузькогрупові, а загальні зацікавлення, не хвилеві, а постійно дійові та тривкі осяги, не загумінково-льокальні, а всеукраїнські питання. В *Сучасності* беруть участь автори різних поглядів і різних зацікавлень. Наша провідна мета — відповідно до наших спроможностей нести всебічну допомогу краєві. Це означає також опір політично-суспільному устроєві, що там існує, а передусім опір форсованому спробам нищення українського стану посідання.

З цієї нагоди звертаємо увагу й на цілу низку книжок, які з'явилися у видавництві "Сучасність". Це — переважно видання, що мають значення документів доби, поява яких в Україні під сучасну пору є немисленна.

Як і кожне видавництво, і ми зацікавлені в найбільшому поширенні нашого журналу та книжок. Тому дорогим для нас є кожний передплатник, що цінує наші зусилля та вносить своєчасно належне за журнал. Радіємо також, коли цей передплатник залучує нових передплатників і тим спричинюється до зміцнення фінансової бази видавництва.

Але, крім цього, хочемо тут порушити ще один аспект і ним зацікавити наших читачів.

Часто до нас звертаються особи, які не мають фінансової змоги передплачувати наш журнал — безробітні, пенсіонери, молодь, що студіює, хворі і ін. Подібні прохання доходять до нас крізь залізну заслону (куди деякі наші видання доходять), хоч і з висловами побоювання, що режим до них не допустить журналу.

Всім цим зацікавленим ми стараємося піти якнайдалі назустріч, чи то знижуючи передплату, чи висилаючи журнал безкоштовно. Все це вимагає додаткових витрат видавництва, які воно не завжди може покрити.

З огляду на цей стан звертаємося до наших читачів з проханням робити пожертви на Пресовий фонд *Сучасності*. Віримо, що наша громада в діяспорі допоможе нам нести наше друковане слово до всіх закутків земної кулі, в тому числі й до тих, хто без власної вини не може його передплачувати.

Читачам, які відгукнуться на цей наш заклик, складаємо вже тепер наше сердешне спасибі.

Видавництво "Сучасність"

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.
Müllerstraße 33, Rgb.,
8000 München 5, BRD

Bankkonto: Deutsche Bank A. G., Promenadeplatz
8000 München 2, Kto Nr. 22/20457 (BLZ 700 700 10)

Postscheckkonto: PSchA München, Kto Nr. 22278-809

На пресовий фонд «Сучасності» внесли в 1980-1985 роках:

США:

Рем Багаутдин — 65 дол.,	Лев Ломиш — 7 дол.,
Петро Буняк — 10 дол.,	Митрополит Мстислав — 100 дол.,
Іван Волощук — 10 дол.,	Марія Масюк — 5 дол.,
Я. Голуб — 15 дол.,	Р. Осташевський — 8 дол.,
П. Демус — 14 дол.,	Д. Павлишин — 45 дол.,
В. Котенко — 10 дол.,	М. Сеньків — 29 дол.,
Микола Корінець — 50 дол.,	В. Сорочак — 65 дол.,
Юрій Кравчук — 378 дол.,	Іван Улянець — 28 дол.,
Софія Левицька — 20 дол.,	П. Форманюк — 5 дол.,
Осип Левицький — 20 дол.,	Роман Хаджай — 5 дол.
Адам Лісікевич — 10 дол.,	

Замість квітів на могилу А. Негребецького (1982):

Марія Залеська — 25 дол.,	Всеволод Онишкевич — 35 дол.,
Р. Карачевський — 20 дол.,	Галина Скорецька — 20 дол.,
Володимир Онишкевич — 25 дол.,	Лев Шанковський — 75 дол.

Канада:

Л. Вітковський — 20 дол.,	А. Кочар — 10 дол.,
о. К. Грицина — 15 дол.,	Л. Крохмалюк — 9 дол.,
Стефанія Гурко — 25 дол.,	М. Морос — 10 дол.,
Степан Гамула — 32 дол.,	І. Прокоп — 5 дол.,
Я. Ёндик — 22 дол.,	Ю. Реплянський — 3,50 дол.,
Б. Запутович — 45 дол.,	І. Томків — 5 дол.

Усім жертводавцям щире спасибі!

Видавництво

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

Ревуцький, Валеріян. **НЕСКОРЕНІ БЕРЕЗІЛЬЦІ**. Йосип Гірняк і Олімпія Добровольська. Нью-Йорк: Об'єднання українських письменників "Слово", 1985, 201 стор.

Може в декого, необізнаного з історією українського театру — ділянки, що "спочиває в мирі" у США й ледве блимає в Канаді — поява цієї цінної праці нашого сучасного театрознавця Валеріяна Ревуцького про двох "нескорених березільців" може викликати здивування. Аджеж упродовж останніх років на цю тему, крім особистих спогадів актора Й. Гірняка (*Спомини*. Упорядкував Богдан Бойчук, в-во "Сучасність", 1982), що читаються одним духом (бо Гірняк не тільки знаменитий актор, але й блискучий розповідач), на сторінках газет і журналів, а також і окремим виданням з'явилося вже кілька праць, з яких вистачить згадати хоча б поважну студію того ж Бойчука *Театр-Студія Йосипа Гірняка — Олімпії Добровольської* (Нью-Йорк: УВАН, 1975). Знову ж таки в рецензованій книжці (в "Слові від автора", стор. 5) Ревуцький начебто застерігається, що в основному, він —

почувши по Другій світовій війні вістку про створення Театру-Студії в Ляндеку (Австрія) та порівнявши її до того, що творили раніше Й. Гірняк і О. Добровольська ... відразу відчув, що сталася дуже значна подія в театральному житті еміграції серед домінуючого засилля спадщини етнографічно-побутового театру. ... Відчулося, що керівники Театру-Студії Гірняк-Добровольська (а може Добровольська-Гірняк?) шукають з молоддю нових шляхів, накреслених раніше Лесем Курбасом, і ніколи не будуть іти раніше прототипними стежками.

Самозрозуміло, що "при писанні цієї праці" автор "зіткнувся з величезними труднощами", і "брак можливості звернутися до першоджерел (особливо в період діяльності «Березоля») неймовірно дошкуляв. ... на допомогу авторові прийшли лише архів акторів та численні розмови з Гірняком та Добровольською, яким автор у першій мірі зобов'язаний появі у світ цього огляду їх творчості" (стор. 5).

Ми радше сказали б "цієї монографії", а не "огляду", бо *Нескорені березільці* як за змістом, так і за формою — це монографія про одну людину, в цьому випадку про Леся Курбаса, який чарми своєї творчості, за яку платили каторгою й засланням, надихнув двох акторів — Олімпію Добровольську й Гірняка — сьогодні

живих свідків цього відламку епохи, якщо так можна сказати, "бурі й натиску" в історії українського театру. Правда, ми звикли до визначення монографії про якусь видатну постать, що вона повинна бути результатом дослідження двох складових частин, життя й творчості даної постаті. Однак, монографією називаємо теж дослідницьку працю, яка трактує певне наукове питання — в цьому випадку в театральному мистецтві, — яке не є розв'язане чи яке важко розв'язати. І треба визнати, що навіть до сьогодні нерозв'язані питання, чи "головною дійовою особою на сцені має бути маса" (стор. 21), чи сучасний театр має бути "клясовий", тобто бути знаряддям партійно-політичної амбіції (як у СРСР) коштом спрощення мистецтва й чи, врешті, суспільна функція театру повинна обмежитися дидактикою.

Нескорені березільці — не огляд, а наукова праця ще й тому, що в аналізі праці Гірняка та Олімпії Добровольської як "акторів, режисерів, педагогів" (стор. 65, 82, 122), в підвідділах "Пам'ятні дати про життя і діяльність Й. Гірняка" (стор. 168-177) чи "Матеріали про життя і діяльність О. Добровольської" (стор. 180-186) автор подає т. зв. хронологічні таблиці їхньої діяльності, які є властиві кожній науковій монографії. А зокрема ми вдячні авторові за "матеріали про життя і діяльність О. Добровольської", бо чомусь у спогадах її сучасників (за винятком згадки в "Щоденнику" А. Любченка, уривки якого друкували канадські *Нові дні*) ця наша видатна артистка стоїть у тіні. Згідно з "більшовицькою етикою" у збірниках *Український Драматичний Театр* (т. 1. Київ, 1967) тільки двічі подано її прізвище, в зв'язку з виконанням нею ролі феї Равтенделаян (*Затоплений дзвін* Г. Гавптмана) і Муфти (*Гріх* В. Винниченка, при чому сказано, що "вдало грала ролю", стор. 450-451). В другому томі цього ж збірника (Київ, 1959, стор. 442-443, — за роками видання, том 1 "Дожовтневий період" вийшов у 1967 р., а другий том "Радянський «тобто Довженковий» період", де є згадка про діяльність Л. Курбаса, вийшов у 1959 р. і пролежав 8 років у цензурі!) згадано (стор. 442-443) тільки прізвище Олімпії Добровольської, — в цьому для нас немає нічого дивного й до цього ми вже звикли. Правда, Олімпію Добровольську названо тут "творчим помічником і другом життя Й. Гірняка" (стор. 7), але коли йде про нове слово в українському театрі, тут першуню була Олімпія Добровольська, зокрема в Театрі-Студії. Згідно з хронологічною таблицею ("Матеріали про життя і діяльність О. Добровольської", стор. 180), "1916, вересень — зустріч з Л. Курбасом (початок праці в Молодому Театрі", а в *Спомінах* Гірняка (стор. 97-98), коли в театрі Бергоньє в Києві в лютому 1920 р. йшла комедія М. Гоголя *Ревізор* за режисурою О. Загорова — "В антракті перед останньою дією, в якій розв'язка комедії роз-

плутується без участі Хлестакова Добровольська, зійшовши з акторської льожі, запропонувала зайти разом з нею за куліси представитись Курбасові. Заскочений тією пропозицією, я благав її відкласти це до іншого разу" (зустріч Гірняка, завдяки Олімпії Добровольській, відбулася чергового дня). Немає сумніву, що впродовж тих чотирьох років праці з Курбасом (до часу співпраці з Гірняком) Олімпія Добровольська встигла засвоїти "нове слово" Курбаса, яке згодом стало творчою основою "Театру-Студії Гірняка-Добровольської" чи, скажимо, радше "Театром-Студією О. Добровольської—Й. Гірняка".

Наводячи слова Курбаса про "Молодий театр" (стор. 21), що "вирослав під впливом класики й модернізму, неоромантики й символізму, імпресіонізму Пітера Альтенберга чи гротеску Франца Ведекінда" ім'я Альтенберга "Петер" чомусь занглізоване на "Пітер". Він був коринним віденцем, його справжнє ім'я Ріхард Енґлендер, творив по каварнях Відня і тому популярно відомий як "каффегавзлітерат". Один із його чільних творів *Як я це бачу* (*Wie ich es sehe*) перекладений українською мовою, з'явився у львівському видавництві "Новітня бібліотека" в 1920-их роках. Альтенберг мав також чималий вплив на тодішніх наших "молодомузівців", включно з драматургією В. Пачовського.

Цікаво теж, що п'єси нашого видатного галицького драматурга Григора Цеглинського (1853-1912), які з великим успіхом ішли у 80-их роках минулого сторіччя на сцені театру "Руська бесіда", Курбас, знаменито окреслюючи тип українського актора, зараховує до натуралістичних п'єс (доповідь "Шлях Березоля", 1927, стор. 7): "репертуар [українського театру] від класичної трагедії Шіллера до французького фарса, від водевіля до сучасної оперети й опери, від трактованої як мелодрама української побутової п'єси до натуралістичних п'єс Цеглинського, створив[ши] особливий тип актора виключної стилістичної гнучкості...". А між тим такі театрознавці галицького театру як Тит Гембіцький, Степан Чарнецький чи автор польськомовної монографії *Teatr ruski w Galicji* Станіслав Пепловський, називають комедії Цеглинського дидактичними. Теж і відомий нам мистецтвознавець Д. Антонович у своїй монографії *Триста років українського театру 1619-1919* (Прага, 1925, стор. 162) пише: "Цеглинський ... як автор збагатив український репертуар низкою п'єс, які хоч переслідують часто между швидше педагогічну, ніж артистичну, все ж побіч п'єс Франка приємно визначилися на тлі галицького театрального репертуару. ... Комедії Цеглинського це здебільша сатири, не злобні, не караючі, але педагогічно лагідні, насмішувато повчаючі...".

Багатющим для майбутнього історика театру України є розділ 11 "з епістолярної спадщини" (стор. 154-162). Тут мова і про

"акторське ремесло", і про "техніку актора", і про проблеми "обґрунтування типізації", і про "механізм театрального життя", включно з оцінкою "психологічного реалізму драм Винниченка" (стор. 157) чи натяком на взаємини між Курбасом та російськими режисерами Є. Вахтанговим і Вс. Меєрхольдом (стор. 155). А коли візьмемо до уваги хронологічні таблиці ролей, виконаних Олімпією Добровольською та Гірняком у п'єсах різних авторів, таблиці-показники їхніх режисерських постанов упродовж їхнього життя, список-показник публіцистичних статей Гірняка, включно з показником п'єс, опер, оповідань і фільмів і іменним показником книжки *Нескорені березільці* (стор. 169-200), можна сказати, що ця праця є зразком для монографій про акторів.

Григор Лужницький

Безпечний, Іван. ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ. Торонто: В-во "Молода Україна", 1984, 304 стор.

Тепер уже не можна нарікати на брак теоретичної літератури для курсів українознавства чи університетів, де викладають українську літературу. Є добрий довідник Дмитра Нитченка *Елементи теорії літератури і стилістики* (друге доповнене видання, 1979) і його ж дві книжки нарисів про українських письменників *Люди великого серця* та *У дзеркалі життя й літератури*, написані популярно, призначені передусім для масового читача, зокрема для молоді. Треба згадати також змістовну працю *Літературні жанри* Анатолія Юриняка (видання автора, 1979). Ще раніше з'явилася *Строфіка* Ігоря Качуровського, наукова розвідка, але написана так, що нею може користуватися учень курсів українознавства підвищеного рівня чи студент університету. Щойно вийшла в світ його *Фоніка*. Не згадую тут суто наукових досліджень Ю. Бойка, Г. Костюка, Ю. Лавріненка, Ю. Шевельова та інших учених.

А от зовсім нещодавно вийшла в світ цінна *Теорія літератури* Івана Безпечного. Колишній викладач мови й літератури в середніх школах та вищих навчальних закладах України, він побудував свою працю на структурно-формальних та історичних принципах. У книжці є такі розділи: "Загальні поняття теорії літератури", "Поетична стилістика" (лексика, фразеологія, семантика, синтакса,

фоніка), "Основи віршування", "Системи віршування", "Рима", "Строфа", "Літературні роди, види і жанри" та інші. Завершено працю характеристикою літературних напрямів і стилів — від класицизму до сюрреалізму включно. Деякі розділи, наприклад, "Романтизм" і "Реалізм", трактовано детально.

Виклад матеріалу в Безпечного традиційний, скоріше підручковий, ніж суто науковий; але головне тут ясний і повністю зрозумілий зміст. У нові теоретично-літературні напрями, що виникли на Заході протягом останніх двох-трьох десятиліть, автор не заходить. Для початкового, елементарного засвоєння теорії літератури, оскільки наше літературознавство переважно традиційне, такий підхід може й кращий.

Все ж таки доцільно було б увести до *Теорії літератури* деякі публікації англійською мовою, серед якої ми живемо. Безпечний їх зовсім оминув. Наприклад, у нього немає навіть стандартних у тутешніх університетах праць Велека, без яких не обходиться жаден студент університету, що вивчає саме цю ділянку. Годі й думати про інших, сучасніших літературознавців — їх немає навіть у "Літературних джерелах" (стор. 299-300), що складені виключно з українських і російських видань (пропорція приблизно 50 на 50). З найновіших київських публікацій, серед яких трапляються й дуже цінні, у цьому списку їх лише дві чи три. Наприклад, непересічної розвідки *Ритміка Т. Г. Шевченка* (Київ, 1974) Н. Чамати ніде не згадано. Свого часу значною віхою була докторська дисертація *Тарас Шевченко* Марієтти Шагінян (українське видання 1970 р.), де вміщено цінний розділ "Поетика Кобзаря". Він доповнив би розуміння поета, але це лишилося поза орбітою автора *Теорії літератури*. Щось подібне можна закинути йому в згадках про творчість І. Франка, Лесі Українки та інших письменників. До речі, треба було б умістити якусь рекомендавану літературу, в яку не завадило б умістити й *Поетику Миколи Бажана* Наталки Костенко (дві частини — 1971, 1978).

Теорію літератури Безпечного найкраще окреслити як щось середнє між елементарним підручником і науковими працями, яких поза Україною мало. Немає двох думок, вона виконає своє призначення. Учні та студенти знайдуть у ній добру лектуру, що вводить у вивчення української літератури. Ця книжка дає не лише усталене розуміння теорії (вільне від радянської інтерпретації), а й збуджує зацікавлення до дальшого, ширшого студювання письменства. Надається вона й для самоосвіти. З приємністю прочитає її людина, яка хоче відсвіжити свої знання з предмету, щоб глибше зрозуміти, що таке художня література, які її естетичні якості.

Хочеться висловити побажання про твори як ілюстративний матеріал у книжці Безпечного. Широко подаючи приклади з класичної літератури, навіть із радянського часу, не цураючися й західноєвропейського письменства, автор лише в кількох випадках назвав тих, що діяли чи діють поза Україною. Найбільше місця присвячено Еммі Андіївській — шість (!) слів. І це в той час, коли українська література в розсіянні має непересічну вагу, якщо порівнювати її з тією, що тепер твориться під радянським устроєм. Побажано, щоб цей недолік був усунений у другому виданні. А покищо викладачі, ознайомившись з книжкою Безпечного, повинні рекомендувати її своїм учням чи студентам.

Яр Славутич

ЧЕПУРНЕ НІМЕЦЬКЕ ВИДАННЯ ЛИСТІВ ВАЛЕРІЯ МАРЧЕНКА

Гамбурзьке видавництво "Герольд унд Аппель" видало під кінець літа 1985 р. четверте видання з українською тематикою впродовж двох років. Після збірки самвидавної лірики *Я спекався тебе моя тривоже*, витягів із спогадів Василя Стуса (таборовий зошит та різні листи поета) *Із щоденника Василя Стуса — поет в опорі*, *Українських силуетів* Михайла Хейфеца, що вийшли під назвою *Куц рожі Сороки*, вийшла об'ємом на 54 стор. книжечка Валерія Марченка *Не маю ні хати ні вулиці. Справа журналіста Валерія Марченка*.

Видання починається вступною статтею Анни-Галі Горбач "Він мусів вмерти, бо не міг мовчати", що знайомить німецькомовного читача з долею цього виняткового українського журналіста, для якого доля рідної культури та біль за сучасний стан в Україні значили більше, ніж спокійне сите життя. Авторка вступного слова звертає увагу на сильний вплив генерації шістдесятників на духове формування молодого Марченка, який у своїх відомих українському заголові на Заході листах до матері та до діда виклав, чому він не може йти протоптаною стежкою багатьох сучасників і ровесників, що вибрали шлях опортунізму. Зустріч із

Степаном Малогуром в пермському таборі в 1970-их роках мала, як він писав до авторки цих рядків, великий вплив на його світогляд, бо саме приятельським стосункам до цієї глибокорелігійної людини Марченко завдячує віднайдення Бога. Його глибока релігійність допоможе йому в тяжкі хвилини життя знайти ту силу та взірцеву людську гідність, що говорить з усіх його статей, нарисів і листів.

У книжці передруковано опис судового процесу проти Марченка, що відбувся 13 березня 1984 р. в Києві. Цей текст, між іншим, надрукований німецькою мовою вже в інших двох збірниках самвидавних матеріялу: в документації *Самвидавні тексти про переслідування уніятських християн в Україні*, що її видала централія євангельської преси у Франкфурті, та швейцарському збірнику *Samizdat* (ч. 20, літо 1985). Цей матеріял про судову розправу над смертельно хворим Марченком може служити хрестоматійним прикладом того, як судять у тій "найгуманнішій" країні світу людей тільки за вільну думку й вільне слово та переконання. І він стане таким хрестоматійним матеріялом саме для молоді німецькомовної генерації, бо це видання призначене головно для відділів Міжнародної Амнесії та робочих гуртків в рамках "Освіти для дорослих".

На початку 1984 р. Міжнародна Амнесія отримала з Радянського Союзу самвидавний документ, що його приписують литовському політичному в'язневі Балісові Гаявскасу, який описує взаємини в таборі ВС-36/1 коло Пермі. Цей звіт перегукується де в чому з другою частиною табірної зошита Стуса, що був також ув'язнений в тому горезвісному таборі для політичних в'язнів. Щоб унаочнити умови передсмертного ув'язнення Марченка, передруковано цей макабричний нарис, про якого немало писала світова преса на початку 1984 р. Передруковано в книжці близько 6 листів Марченка, між ними листи до матері, до діда Валерія історика Михайла Марченка, лист до двох журналістів з Німецької Демократичної Республіки (до речі, цей лист передрукувала в грудні 1977 р. газета *Frankfurter Allgemeine Zeitung*), лист Марченка в справі Миколи Горбала до митрополита Київського Філарета, лист Марченка до членів групи Амнесії з німецького університетського міста Геттінген, що адоптували його і встановили з ним добрий контакт, коли він був на засланні. Вміщений також лист Марченка до авторки цих рядків, у якому він висловлює глибоку радість з приводу того, що вона прислала йому українську Біблію і тим вгадала його найпалкіше бажання. Врешті, надруковані два листи матері Валерія Ніни Марченко до керівників радянської держави та до матерів світу, в яких вона прохає врятувати її сина.

Видання кінчається примітками, потрібними для кращого розуміння німецьким читачем деяких частин самвидавних текстів. Праця над цим виданням належить Анні-Галі та Марині Горбач і була задумана як вінок на його могилу в Україні.

А.-Г. Горбач

Про авторів

- Лавро Миронюк** (1887- ?) — народився на Поділлі, а 1921 р. опинився в Празі, де студював на філософічному факультеті Празького університету. Згодом поет захворів психічно й лікувався в психіатричній лікарні "Катержінка". Невдовзі йому покращало, і він 1923 р. дістав візу на виїзд до Відня. Там психічний стан поета погіршав, і він знов опинився в психіатричній лікарні. Його дальша доля невідома. Нацисти, мабуть, знищили його, коли прийшли до влади, як нищили всіх подібно хворих людей.
- Ярослав Розумний** — дослідник літератури, викладає в Манітобському університеті, де очолює Слов'янський відділ.
- Василь Сокіл** — письменник, якому в сімдесятих роках пощастило дістатися на Захід. Його повість *Така довга ніч* вийшла в видавництві "Сучасність". Письменник живе й творить в Нью-Йорку.
- Р. Г. Моррісон** — австралійський поет і перекладач. Більше про нього в нотатці поета Володимира Біляева "Популяризатор української поезії", ст. 40-42.
- Юрій Старосольський** — правник, публіцист і громадський діяч, автор університетських підручників *Нарис карного процесу* (1947), *Догма про володіння права* (1955), *Природа міжнародного права* (1963) та інших книжок українською, німецькою та англійською мовами, між ними книжки на виховно-філософську тему *Велика гра* (1948, повторне видання — 1979). Живе й працює в Вашингтоні.
- Валеріян Ревуцький** — театрознавець і театральний критик, закінчив Московський театральний інститут та Торонтський університет. Викладав історію театру в Музично-драматичній консерваторії в Києві та Театральній студії при Інституті народної творчості у Львові. Був професором Слов'янського відділу Університету Британської Колумбії у Ванкувері. Автор книжок *П'ять великих акторів* (1955) та *Нескорені березильці* (1985). Постійний співробітник нашого журналу.
- Олесь Кузишин** — композитор і аранжувальник, має ступінь магістра теорії музики від Колумбійського університету. Працює музикологом при Американській асоціації композиторів, письменників і видавців у Нью-Йорку. Автор численних статей на музичні теми.
- Мирослав Прокоп** — провідний учасник організованої революційно-визвольної боротьби українського народу проти німецьких окупантів України 1941-1944 рр., публіцист, політичний і громадський діяч. Автор праці *Україна і українська політика Москви*.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА «СУЧАСНІСТЬ» НА 1986 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	12 DM	120 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Додаткові кошти передплати місячника летунською поштою до США і Канади становлять 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046	<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2. Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasyluk Cooperativa de Credito «Renacimiento» Maza 144 Buenos Aires	<i>Канада</i> <i>і США:</i>	Nina Ilnytskyj 254 West 31st St. 8th Fl. New York, N.Y. 10001
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylko 4, The Hollows Silverdale Nottingham, NG11 7FJ	<i>Швайцарія:</i>	Dr. Roman Prokop Muristraße 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на **прізвища** представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на: **Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.**

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Чеслав Мілош

ПОНЕВОЛЕНИЙ РОЗУМ

1985, 264 стор. Обкладинка Ігоря Тодорюка. Переклав з польської Богдан Струмінський. Тверда оправа.

Тонка та приголомшлива аналіза жахливих моральних і психологічних наслідків поневолення розуму яких восьмисот млн людей країн "Залізної завіси" у висліді безоглядного панування тоталітарної системи.

Ціна: 12,95 ам. дол.

ГОЛОД НА УКРАЇНІ 1932-1933 Вибрані статті

1985, 143 стор. Упорядник Надія Каратицька. Обкладинка Якова Гніздовського.

Збірка науково-дослідницьких і мемуаристичних статей до п'ятдесятиліття Голоду на Україні.

Ціна: 5 ам. дол.

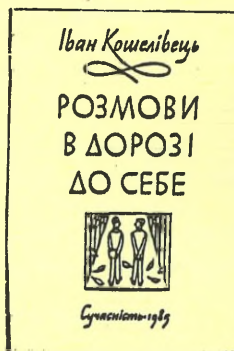
Іван Кошелівець

РОЗМОВИ В ДОРОЗІ ДО СЕБЕ

1985, 497 стор. Обкладинка Якова Гніздовського. Тверда оправа.

Відомий літературознавець робить у праці підсумок багатого життєвого досвіду, зображує явища і події, які йому приходилося зустрічати на своєму шляху.

Ціна: 20 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

SUČASNIŠT
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:

NINA ILNYTZKYJ
254 West 31st St., 8th Floor
New York, NY 10001